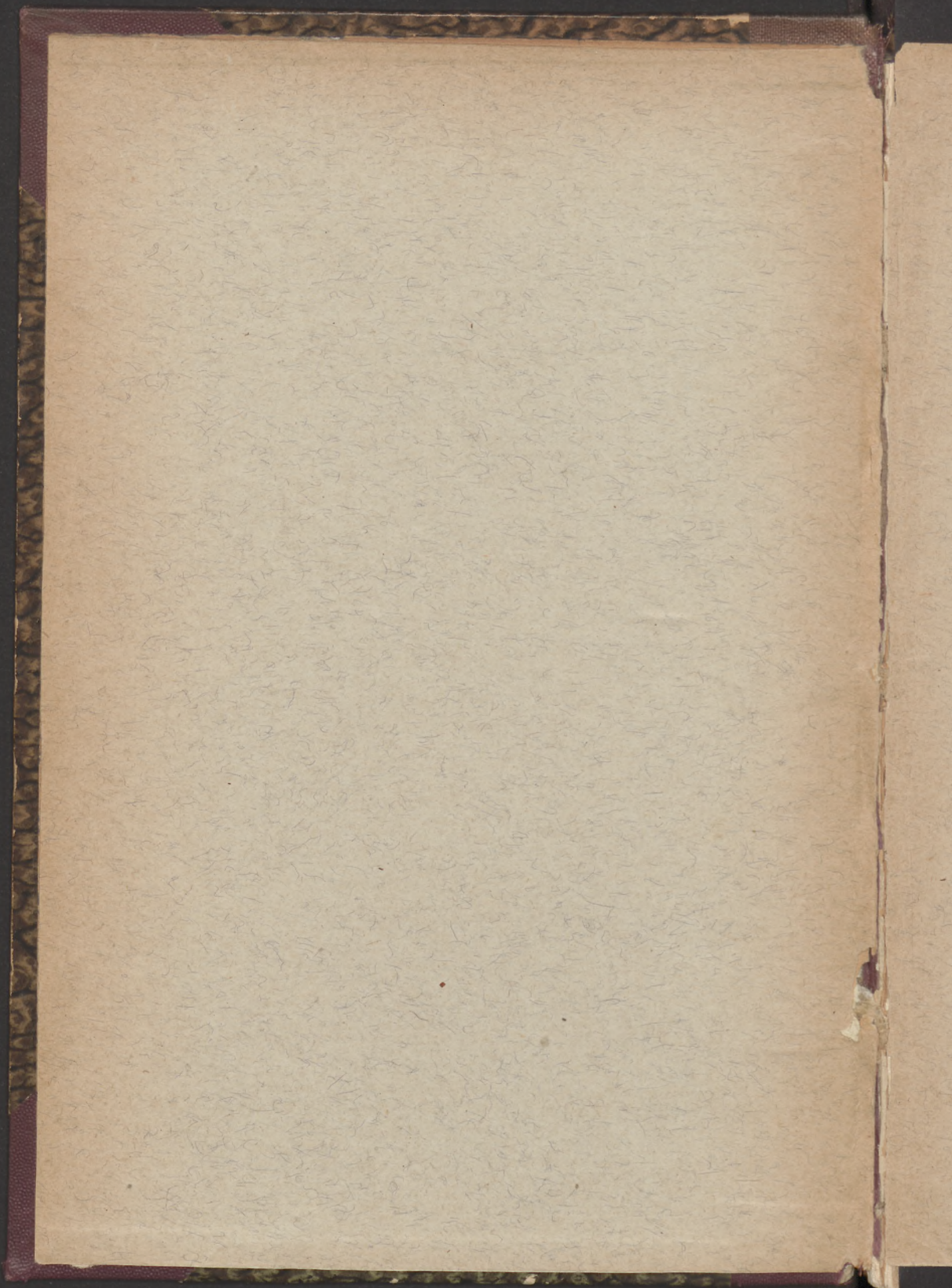
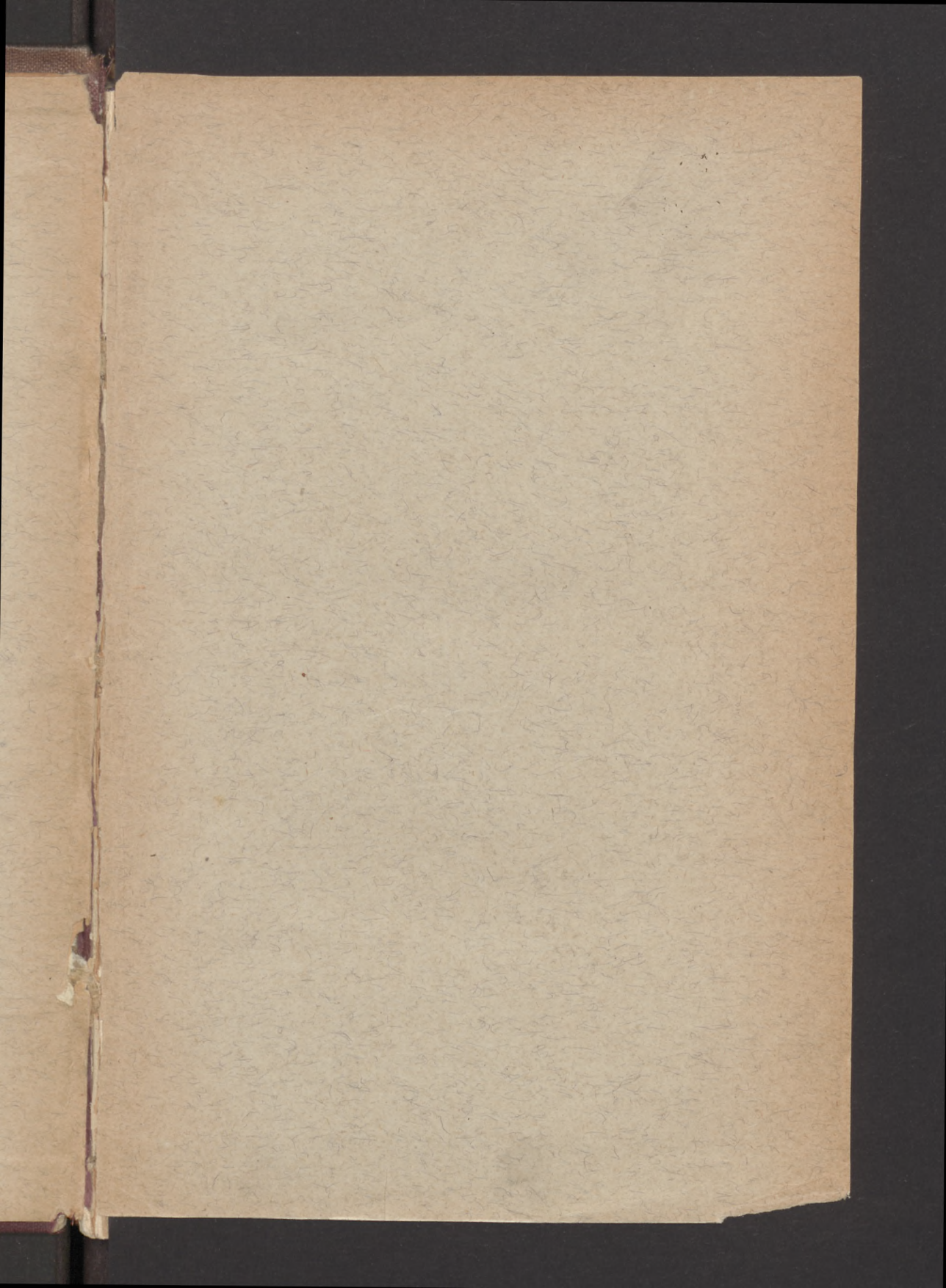
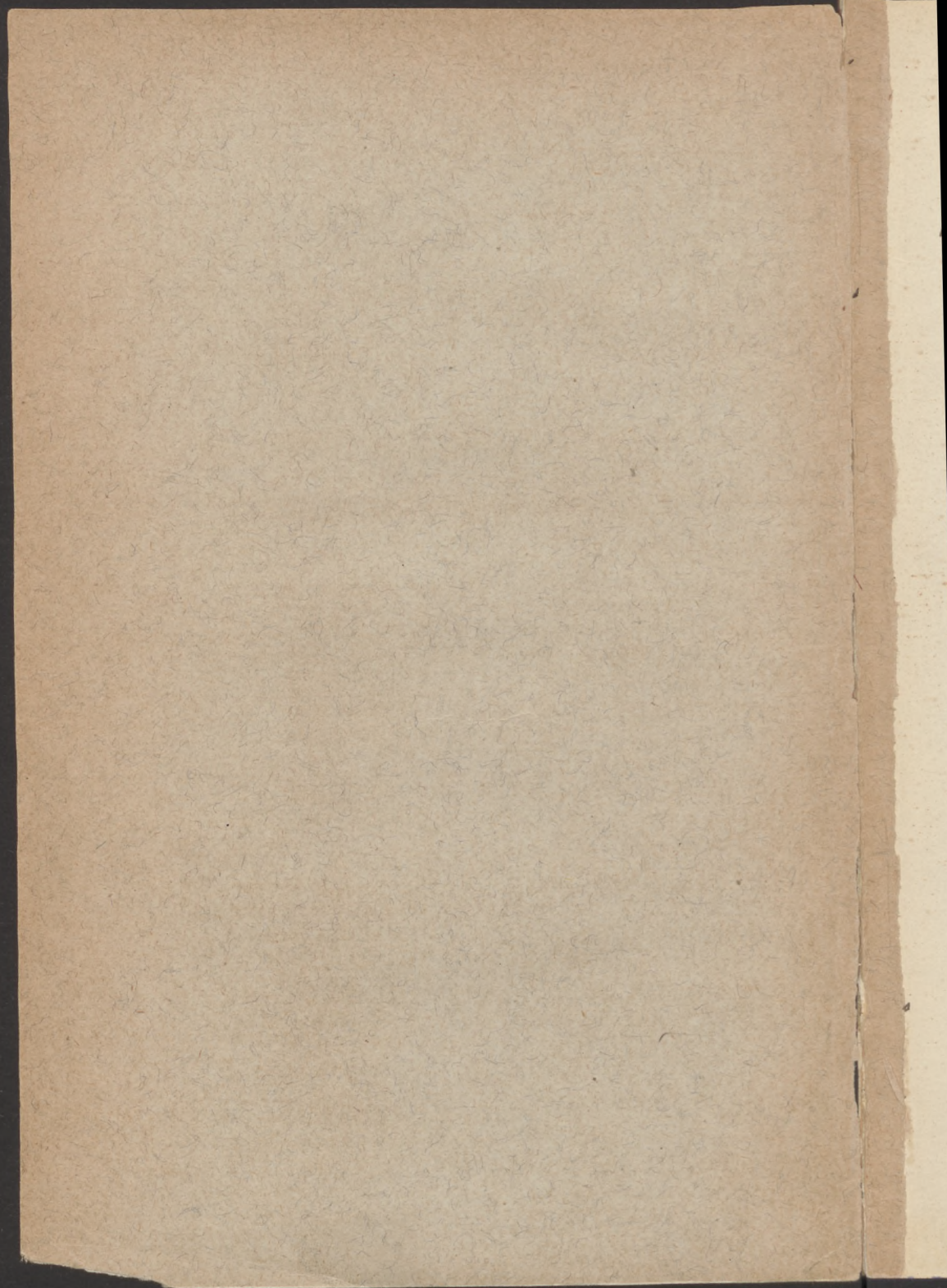

1442
277926

Ac 4318

TAPASZTALATI LÉLEKTAN

MÁDAY

FELNÖTTEK SZÁMÁRA.

TÖBB LÉLEKTANI MUNKA ALAPJÁN

140

SZERKESZTETTE:

Özv. VERES PÁLNÉ szül. BENICZKY HERMIN

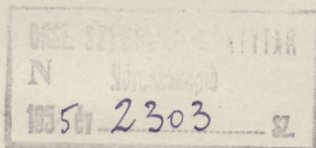
KIADJA:

AZ „ORSZ. NŐKÉPZŐ EGYESÜLET.”

1895.

ÁRA: 1 frt (2 korona).

277926

BUDAPEST, 1895.

„BELVÁROSI KÖNYVNYOMDA” (Varga. E. és Grósz B.)

LIPÓT-UTCZA 43.

Előszó.

A mint minden szervezet, melyben élet van, apró sejtekből áll s ezekben gyökerezik élete, úgy a nemzetet is apró sejtek, egyes családok képezik. A családban gyökereznek a nemzet erényei vagy fogyatkozásai, innen szivárognak ezek ki a nagy világba. Általában itt a gyökere az emberiség üdvének és balszerencséjének. Az otthon a legvalódibb iskola. Ebben ápoltatik a tiszta vallásosság magasztos értelemben, vagy az előítéletnek vaksága.

A kultur népeknél a férfit a közügyek intézése, hivatalok és sokféle kereseti pályák, a napnak legnagyobb részén távol tartják otthonától.

Ennek folytán igazoltnak fogjuk találni, ha a család erkölcsi haladásának támaszpontját a nőben, a feleségben, az anya és — háziasszonyban keressük.

A nőnek arra az öntudatra kell jutnia, hogy ő is hivatva van az emberiség fejlődésének és haladásának nagy munkájában tevékenyen részt venni. Az anyának kezébe van letéve a jövő nemzedék nevelése és jellemfejlesztése.

Nem elég ha gyermekei nevelését nevelőkre és nevelőnőkre bízhatja, az anya befolyását nem pótolhatja senki.

De a nő nem teljesítheti e magasztos feladatát kellő képzettség nélkül; hogy tehát a nők magasztos hivatásukhoz mért czélszerű műveltséget nyerhessenek, oktatási rendszereiket reformálni kellene és pedig akkép, hogy ha már a reál tudományokban jártasságot szereztek maguknak és legalább 16 évesek, tanulmányozniok kellene egy felől a testi egészségtant, más felől a lélektant, s ennek egyes, külön tudományokká lett ágait, mint p. o. a logikát, esztetikát, etikát, s mindezek alapján a neveléstant.

Ha e tudományokban oktatást nyernek, jobban fogják ismerni az ember szellemi tehetségeit, a képzelő erő áldásos, de tévutra is könnyen vezethető tulajdonságát, az értelem és ész nagy becsét s hatalmát és befogják látni, mennyire szükséges, hogy a vágyakat, indulatokat és szenvedélyeket fékezni tudják; be fogják látni, hogy mivel tartoznak a családnak és a társadalomnak.

Azonban nagyon nehéz ezen reform életbeléptetésének a közvéleményt megnyerni, mert a szülők nem szeretik a 16—17 éves lányokat tanulóknak tekinteni. Fiataltabb korban pedig nem értik meg e tantárgyakat, gondoskodnunk kell tehát, hogy a czélt azért mégis elérhessük. Ha tehát a felsorolt tárgyakat mind nem vehetjük is beazonnal a nevelés keretébe, legalább az alaptudománnyal a lélektanral meg kell ezt tennünk.

A nevelés sikerének ugyanis előfeltétele az ön-és emberismeret, hogy a gyermeknek lelkében is képesek lehessünk olvasni. Azonban nehéz elfogulatlanul saját lelkünkben olvasni. Az emberi szellem életének tudományos megismerésére és fokenkénti fejlesztésére a tapasztalati lélektan van hivatva útbaigazítást adni. Ez okból tehát mindenek előtt a lélektan tanulmányozása felé kell fordúlunk.

A nőknek pedig oly tapasztalati lélektanra van szükségük, mely öntanulásra alkalmas világos stylusban van írva, hogy azt otthonukban másnak segítségével nélkül is jó sikerrel tanulmányozhassák.

Több lélektant néztem át, de a fent kifejezett igényeknek nem felelt meg egyik sem.

Ha azonban valamely eszmének jóra valószínűségétől, áldásos voltától át vagyunk hatva, ez folyton sarkal oly eszközök keresésére, melyek célhoz vezethetnek. Én sem birtam nyugodni, forrón óhajtottam nőtársaim figyelmét az ön-és emberismeret fontosságára felhívni, mely ismeret a bölcsességforrása, a melyből a vallás, a tudomány a művészet és az igazságszolgáltatás egyaránt merit. Ohajtásom, hogy mi nők is merítsünk e forrásból s ezáltal erős vágy ébredjen lelkünkben, az igaznak és Isten országának befogadására.

Az „Országos Nőképző Egyesület“ kebelében kifejtetem ebbeli nézeteimet, minek folytán engem a választmány egy ilyen műnek a szerkesztésével bízott meg.

Sokáig haboztam, mert nem éreztem magamban e feladathoz elég tehetséget, de végre magam is nő lévén, úgy véltem, talán sikerülni fog megtalálnom azt a módot, mely szerint nőtársaim az igazat keresve, saját lelkükben kutatva, e tankönyv útmutatása mellett a kívánt célt elfogják érni, ez adta kezembe a tollat.

A következő írók művei alapján u. m: Dr. Beck József, kit művem rendszerénél s kidolgozásánál különösebben is követtem, Jolly H., Dr. Lindner Gusztáv, Böhm Károly, Dr. Dittes Frigyes, Öreg János, Dr. Pauer Imre és Dr. Zoltoványi Irén, szerkesztettem meg e tankönyvet.

Egy évnél tovább kínos betegség által ágyhoz láncsolva, igen lassan haladhattam e munkával, végre befejeztem.

Természetes, hogy ily komoly tanulmányt kívánó munkát nem lehet úgy olvasni, mint egy regényt, hanem lassan, gondolkozva, a nehezebben érthető helyeket többször is átolvassva, míg azt egészen meg nem értjük, mert csak azt fordíthatjuk hasznunkra, a mit teljesen értünk.

Már most tekintsük kedves nőtársaim, milyen haszon nyílik a nőkre nézve, ezen elvont dolgok tanulmányozásából?

Először is hivatkozom a Herczegprimás által mondott eme fenkölt szavakra: „Nincs nemesebb szolgálat, a szellem szolgálatánál. E munkában az áldás és béke malasztja rejlik. Mennél több világosságot gyűjtünk az elmékbe, annál képesebbé tesszük azokat az igazság keresésére és befogadására és mennél intenzívebb vágyat keltünk a szívekben az igazság bírása és követelése iránt, annál közelebb hozzuk azokat az abszolút igazhoz: „az Istenhez“.

Ezen szavak nemcsak a férfiaknak, hanem az egész emberiségnek szólnak.

Az önismeret és emberismeret a bölcsesség előcsarnokába vezetnek. A bölcsesség a magasabb értelmi felvilágosodás mennyei kincsében, a bölcsességben való élésben keresendő.

Kivánatos, hogy a férfiak és a nők szellemi kiképeztetése közötti ürr, e tanulmányok iránt való egyforma érdeklődés által áthidalhatóvá tétessék, de a mi még a legfontosabb az, hogy a női műveltség emelkedése alkalmassabbá tegye a nőket mentül hathatósabb tényezőkké válni a jövő nemzedék nemesítésében.

Tudom némi gúnynyal fognak érinteni, hogy mint nő ilyen munkára vállalkoztam — legyen.

De ha azon feltevással találkoznom, hogy én a nőket házi aprólékos teendők elhanyagolására akarnám serkenteni, ez ellen már erélyesen tiltakoznom kellene. Jól tudom, hogy a nő a családban a középpont és hogy neki kell gondoskodnia minden családtagnak, sőt cselédeinek is a jólétéről és, hogy szent kötelessége gyermekei nevelését és a házi rendet értelmesen vezetni, csak ha ezeknek megfelel, érdemli meg a női koronát. De minden nőnek van szabad ideje, s az volna kívánatos, hogy ennek egy részét mindegyik az emberiség nagy érdekei feletti gondolkozásra fordítaná.

És most azzal az óhajtással zárom be soraimat, hogy ezen munkának tanulmányozása olyan hasznot és élvezetet nyújtson nőtársaimnak, mint a minőt megírása nekem szerzett.

Özv. Veres Pálné

Szül. Beniczky Hermin.

BEVEZETÉS.

1. §.

A tapasztalati lélektan feladata.

A tapasztalati lélektan a lelki élet jelenségeit, s a lelki állapotokat ismerteti meg velünk. Ezek a lelki állapotok, hogy az átélt eseményekre emlékezünk, majd ezt, majd amazt visszaidézzük emlékezetünkbe, képzelődünk, gondolkodunk, érzünk és törekszünk, stb. E sokszerűen változó jelenségek szemléletekre, képzetekre, fogalmakra, ítéletekre, értébecslésekre, erkölcsi alaptételekre, eszményekre vezetnek. Ezeket mind felmutatni, létrejöttök szerint vizsgálni, s a hol lehetséges, alapokaikra visszavinni, s e tünetmények törvényeit kutatni, azokat megállapítani, megbírálni, rokonság szerint rendezni, bizonyítékokból levezetni, ez mind a tapasztalati lélektan feladata.

2. §.

Oka és kezdete a tudásnak.

Mindennek, mit az ember tud, alapját az öntudat képezi, mely nem egyéb, mint saját énünk tudása. Az öntudat képezi az ember összetartó középpontját, a mennyiben eszünk maga-magát, mint valóban létezőt tapasztalja tevékenységeit, melyek tőle mint alanytól erednek, megfigyeli. E szerint a ránk nézve kétségbevonhatlan bizonyosság ezen tételben fejezhető ki: „Tudom, hogy vagyok.“

Az öntudat által az énben helyzetére és tevékenységére nézve belső világosság támad, mely mint a tapasztalás mutatja, az által válik lehetővé, hogy kívülről izgatva az én, bizonyos ellentétre akad, s magát határolva érzi az által, a mi nem ő, s a mit tárgynak nevezünk. Az öntudattal, mint minden tudásnak kezdetével, kapcsolatban áll tehát azon tudat, hogy énünkön kívül még valami más is van, mit tárgynak nevezünk.

Az ember a mint önmagában és önmagán kívül bizonyos tényeket vett észre: azonnal felébredt benne az a törekvés, hogy e tényeket közelebbről megismerje. Meg akarja tehát ismerni mind az ént, mind az énen kívüli lényeket, melyeknek végig nem látható különféleségét ezen szóba foglaljuk össze: „világ“. Ez ösztön helyes kielégítésétől függ az ember mivelődése, ügyessége és hasznavehetősége, ugyszintén nyugalma és békéje is. Ennélfogva az emberek kutatni kezdtek, ismereteiket fejleszteni, s a levont eredményt összefoglalni törekedtek, így fejlődött lassan a tudomány.

3. §.

Tudomány.

Tudomány alatt értjük az egynemű ismereteknek összefoglalását, mely egy belsőleg összefüggő egészszé rendezve egy rendszert képez.

Magában véve a tudomány csak egy, és pedig egyetemes, mely magába foglalja minden ismeretnek végtelenül gazdag és eleven láncolatát, az összes mindenségről, a világról, az emberről és Istenről.

Ezen tudomány azonban az emberre nézve — természetes korlátoltságánál fogva — csak folytonos törekvésnek feladata, ez oly magas cél, melyhez szünet nélkül igyekszik közeledni, de melyet valóban soha sem ér el tökéletesen. E tudományt már az ó-korban jellemzőleg philosophiának, bölcsészetnek nevezték el, mi annyit tesz, mint szeretet a bölcsesség iránt és törekvés utána. A bölcsesség ugyanis

gyümölcse a valódi tudománynak: nem más, mint az igazság a szó teljes értelmében, ugymint 1-ször: ismereteink, megegyezése a tárggyal, tehát a valósággal, és 2-szor: cselekvésünk megegyezése a felismert jóval és igazsággal.

A philosophia megalapítói a görögök, kik nem értettek alatta mást, mint okszerű kutatást. Megmagyarázni a mindenséget, tudósaik ezt tekintették céljuknak, szerintök csupán az egyetemes világ megértése adhatja meg azt, mire törekedtek, a bölcsességet.

Igy a phylosophia eleitől fogva egyetemes tudomány, mert hogy mindent megértessen, mindennel kellett foglalkoznia.

Az egyetemes tudomány számos különleges tudományra oszlik fel, melyek amannak egyes tagjait képezik. Különleges tudomány támad, midőn az ismereteknek egy bizonyos fájára fordítjuk különösen figyelmünket, s erre vonatkozó ismereteinket rendszeres kapcsolatba hozzuk egymással ilyenek pld. a számtan, nyelvtan, a természet-, állam-, jog- és embertan, a statistika, nemzetgazdaszat stb., melyek együttségeikben a természeti és az erkölcsi világot ismeretik, csoportosítják, hogy belőlük a világrend törvényeit levonhassák.

4. §.

Tehetség a vizsgálódásra.

Az embernek ebbeli tevékenységére tehetségei vannak, melyek segélyével a tárgyakat, tudniilik azt ami van, tanulja megismerni. Erre nézve 4 fokot lehet megkülönböztetni.

1-ször: ha úgy veszi fel az ember tudatába a tárgyakat, a mint érzékeire hatnak, azaz a mint egyenkint jelenségük szerint előtűnnek, ez a tárgy vagy lény külseje.

2-szor: ha értelme által vizsgálja mi a jelenségeknek vagy tünetményeknek alapja, ha feltalálja ezen állandó vagy maradandó jegyet, ez belseje vagy lényege a tárgynak.

3-szor: a mennyiben benne a lény hatásának okát ismerjük meg; ezt erőnek nevezzük.

4-szer: ha az erőnek benne rejlő meghatározott szabályszerű, kénytelen működését felismerjük; ezt törvénynek mondjuk.

Természeti törvény általában az a berendezés, melynek folytán az erő a tárgyban kénytelen úgy és nem másképp működni, pld. a vas természeti törvény szerint a forróságban kiterjed, a hidegben összehúzódik, mit a vasutak építésénél a sínek lerakásánál figyelembe kell venni.

Ha azonban okos és szabad lényeknek erőiről van szó, azt szabad akaratnak mondjuk, mert szabadon határozhat. Az emberek által hozott törvény az általános akaratnak folyománya, mely előtt az egyesnek, meg kell hajolni.

5. §.

Az önismeretről.

A tudományok alapos tanulmányozása előtt saját önünket, annak erőit, törvényeit, működését és feladatát kell első sorban helyesen ismernünk. A delphosi híres mondat »Ismerd meg önmagadat« nem csupán azt jelenti, hogy világos belátásunk legyen helyzetünkről és feladatunkról e világon, hanem ez úgyszólván kulcsa a világ, sőt az Isten megismerésének is.

Ennélfogva az ember- és lélektan bevezetése, előcsarnoka az egyetemes tudománynak. Cicero mondja: »A ki magát megismeri, az érezni fogja, hogy valami Istenit bir magában, úgy véli, hogy szelelme meg van szentelve és mindig Istennek ily nagy ajándékához méltót fog érezni, és hozzá méltóra törekedni.

Midőn pedig magát teljesen kipróbálja, be fogja látni, hogy a természettől mennyire felszerelve jött a világra és mennyi eszközzel rendelkezik a bölcsesség elnyerésére és megszerzésére.

Minthogy az összes dolgoknak elemeit, mint vázlatos képzeteket birja lelkével és elméjével felfogni: ez értelmiség által a bölcsesség vezérlete mellett jónak és épen azért holdognak fogja magát érezni.«

ELSŐ RÉSZ.

A lelki életről általánosságban.

6. §.

Az ember mint szerves egység.

Az ember kis világ a nagy világban, mert kettős természeténél fogva egyaránt tartozik mind a szellem és a test birodalmához.

7. §.

Embertan (Antropologia.)

Az embertan feladata megismertetni az emberi természetet, úgy mint az teljes jelenségében előttünk feltűnik. Az emberi természet kettős oldalánál fogva az embertan két részre oszlik.

1-ször: Az emberi testről szóló tudomány, a testtan (somotologia), mely magában foglalja a boncztant (anatomia), azaz a testi szervek alkatának leírását és az élettant (physiologia), az emberi test szerves gépezetének ismertetését.

2-szor: Az emberi élet öntudatos állapotáról, vagyis a lélekről szóló tan, lélektan (psychologia, vagy lelki embertan.) Az utóbbinak tehát feladata megismertetni az emberi lélek lényegét, feltűnési módját.

A lélektan az emberi testről szóló tudományt nem mellőzheti, s arra kevés gondot nem fordíthat, s megfordítva az élettan szintén nem tekintheti a szellemvilágot idegen terület gyanánt, s nem állapodhatik meg annak határánál, mert különben egyik részről pusztá szemlélődések (spekulációk) másik részről durva érzéki nézetek fognak felsarjadni. Csakis az élettannak a lélektannal való

átható összefoglalásából származhatik az emberi szellem-élet tudományos ismerete, egy kielégítő lelki- és embertan, vagyis embertani lélektan.

Azért a lelki élet a legszorosabb kapcsolatban áll a testi élettel, és kétségtelen, hogy emez összefüggés figyelembe vétele nélkül, lehetetlen a lelki élet jelenségeinek értelmezését helyes alapon eszközölni, ha már magát az összefüggést és kapcsolatot nem tudja is kimagyarázni és okaira visszavezetni a tudomány.

8. §.

Az emberi test alkatrészei.

Az emberi test anyagi alkatrészei a föld legfontosabb alapelemeinek mintegy kivonatai, továbbá a természet alakzatai között az ember idomai legszebbek, teljes összhangban és tökélyben jelennek meg.

Az emberi testnek főbb elemei: oxygen, hydrogen, nitrogen, carbonium, natrium, chlor és ferrum. Ezen alapelemek egy egységes egészsze, szervezetté (organismus) kapcsolódnak össze. Az ember az állatokkal és növényekkel egyetemben azon természeti lények osztályához tartozik, melyek sajátoszerű tünetények, t. i. szervesség és élet által vannak megkülönböztetve a másik osztály lényeitől, a szervetlen testektől, hová az ásványok és folyadékok tartoznak.

9. §.

Szerves testek. Szervetlen testek.

A szerves lényeknek sajátos és közös ismertető jegyei mi által ezek a szervetlen testektől különböznek, a következők: 1. A szervezet fejleszti az egyes részeket belülről kifelé. Az egész a képző és fentartó alapja a részeknek, úgy hogy ezek, ha az egésztől elválaszthatnak, vagy az egész mint ilyen szétromboltatik, elemeikre oszlanak fel. 2. A szerves testekben a különféle részek, melyek a táplálkozásra, mozgásra s egyéb szükségletekre szolgálnak, egy egészsze vannak összekötve, mely egy belső képző erőből vezérel-

tetik. Ezen középponti erő a szervezetnek minden tevékenységét egy közös cél és egyén fentartása felé irányozza.

Szervesség és élet tehát jelenségei egy nekik alapul szolgáló sajátos belső erőnek, mely egységes szervezetben embert, állatot vagy növényt tüntet fel. A részek ennél fogva csak az egységes összéletben állhatnak fenn és szerveknek (organe) neveztetnek, melyek az életerő nyilatkozatainak bizonyos célok elérésére szolgálnak eszközü.

A szervetlen testek ellenben úgy támadnak, hogy egyféle vagy rokon elemi anyagok, külbehátás által egymásra halmozódnak, vagy különféle anyagokból vegyi processus által új képződés gyanánt jönnek létre.

Itt a részek képezik az egésznek képző alapját, úgy hogy azok az egésztől elkülönítve megtartják teljesen lényegüket és alkatrészeiket.

Mint az emberi szellem kevés hangból temérdek nyelvet tudott képezni, úgy képződnek kiapadhatatlan különféleségben és mennyiségben a szervetlen testek is, a mint azt a vegytan kimutatja, aránylag igen kevés egyszerű elemből, melyeket többé szétválasztani képtelenek vagyunk. Ezen alapelemeket parányoknak (atom) nevezzük. Ezen alapelemek képezik belső legfinomabb részeik összekapcsolódása és csoportosulása által a legkülönfélébb anyagi alakulásokat, bizonyos törvények szerinti sajátos sokféle tulajdonságokkal. Nagyságuk és alakjukra nézve vagy teljes szabályszerűséget mutatnak fel, mint a kristályok; vagy teljes szabálytalanságot úgy, hogy alakjuk tisztán alkatrészeik és az egymásra halmozódott anyagok tömegétől függ. Mindkét esetben akár mozgás, akár változás, csakis physikai, vagy vegyi erőnek külső behatása által történhetik.

10. §.

Az élet.

Élet általában nem egyéb, mint belső okból származó mozgás, s a mely lényben nem tapasztaljuk e tünetét, azon lényt élettelennek mondjuk. Mozgás tehát magával az élettel kezdődik; mert nincs élet mozgás nélkül,

és nincs oly kicsiny, oly rejtett szerv testünk háztartásában, melynek ne volna sajátos mozgása. Minden egyes sejt, maga végzi a fentartására szükséges táplálkozásnak munkáját; mindenik emészt, növekedik. Ide tartozik a belső szervek azon mozgása is, melylyel az egész szervezetnek szolgálnak, a mint pld. a szív intézi a vérkeringést, a gyomor az emésztést, az idegrendszer általában az érzést és mozgást.

Továbbá az izgatás (inger) is idéz elő mozgást. Jó vagy rossz, alkalmas vagy alkalmatlan anyagok a szervezetet működésre készítetik. A tüdőt a levegő bírja lélekzésre, melynek oxigénjét fölemészt, szénsavát kileheli. Emésztő szerveinkre a táplálék hat, mit vérré változtat; szem és fül az aether s a levegő rezgésére reagál, átalakítva azt színné és hanggá; és így tovább.

Minden szervet oly anyag bír tevékenységre, a melyen ez tevékenységét gyakorolja. Ha a levegő tiszta, a táplálék egészséges, a világosság se nem vakító, se nem tulságosan gyenge, a hangok se nem szakadozottak, se nem sértők: akkor a szerv is megfelelően kellő élénkséggel, könnyűséggel működik. Örvend mintegy tevékenységének. Vannak még másnerű helyváltoztató mozgások, főképen kezünk és lábunké, melyek a lélek legcsekélyebb kívánatainak is megfelelnek.

11. §.

Az életerő.

Az életerő az, mi az egységes egészet képezi és fentartja. Azon anyagok ellenben, melyeknek összetétele az emberi testet képezi, nem állandók, ezek inkább különféle elválasztás, elfolyás által örökösen változásban vannak.

A test csak a külső táplálék folytonos átalakításával tartható fenn, úgy hogy a táplálékok az életerő által a szervezetbe felvéve, élő anyaggá hasonulnak és pedig ugyan azt a helyet foglalják el, ugyan azon kapcsolatba lépnek, ugyan azon célra szolgálnak, mint a megromlott s felhasznált részek, melyeket a test eltávolít. A test örök változásnak van alávetve, mely változásokat az anyagcsere örök törvénye szerint a mindent fentartó életelv a szerve-

zetben újból egyesít s azon anyagokból, melyeket eledel képen felvesz, a szerves testeknek azon sajátos anyagát alkotja, mely emberi mesterség által soha sem utánozható

„Soha sem fog a vegyésznek sikerülni, hogy egy sejtet, egy izmot, egy ideget, egy szóval valódi szerves tulajdonságokkal bíró részét az organizmusnak laboratóriumában előállíthasson. (Liebig)“

12. §.

Az életerő különféle jelentőségei és fokai.

Minthogy az életerő ismertető jegyei a különféle szerves-lényekben kisebb, nagyobb foku tökélyben tűnnek elő, az életerő, mind módjára, mind fokára nézve különbözőleg nyer kifejezést. Az életerő, legalsó fokán, egészen az anyag rabja és csak ennek külső alakításával foglalkozik. Tehát a test képzésére és fentartására szolgál. Az élet merőben külső és szükségképeni (növényi élet.)

Második fokán az életerő nem csupán a test alakulásában és fentartásában nyilatkozik, hanem érzésben és szabad mozgásban is (állati élet.)

Az emberi test eredeténél és lényénél fogva a testek országához tartozik, és a szerves természet törvényei benne is működnek.

De az emberi lényben nemcsak az állati életnek magasabb foka nyilatkozik, hanem egy új életelv is, egy öntudatos, önmagát meghatározó szellem.

Az embernek még különböző ismertető jegyei is vannak. 1-ször is az izgathatóság (Erregbarkeit), mely magában foglalja a benyomások iránti fogékonyságot (Receptivität) és az öntevőleges feldolgozásnak tehetségét (Spontanität) 2.-szor Időszakosság (periodität), mi annyit jelent, hogy az élet tartama alatt egyik perczében sincs teljesen kifejezve, de szakadatlan folyamatot képez. 3-szor. Az egység és különféleség kapcsolata.

Mindenütt, hol élet van, annak alapját belső egységes erő képezi, mely különféle munkásságban és változásokban tűnik elő.

Az emberi természet kettős oldalát tekintve az egyik mint külső életű lény a *térben*, a másik mint belső életteli bíró lény az *időben* [tűnik elő; egyesülve: test és lélek] nek, elvontan gondolva pedig anyagnak és szellemnek nevezzük.

13. §.

Az öntudat.

Az öntudat középpontja s úgy szólván világossága a lelki életnek, a lélek azon képessége, hogy arról, a mi benne van és történik közvetlenül tudomással bír s épen ez által minden egyébtől, a mi nem ő, megkülönbözteti magát.

E csudás erőnél fogva, a lélek a belőle származó vagy reá ható működések sokszerű változatai mellett is úgy érzi és tudja magát, mint *maradandó* egységet, mint egy és ugyanazon ént, az az mint személyt.

Azért az ember midőn valamit megismer, egyszersmind tudomása is van róla és így egyuttal önmagáról is van tudomása. A fényképiró lemez, kellőkép elkészítve, a fényes tárgynak hatása alatt, felfogja és megőrzi a tárgy képét; de nem ismeri meg, mert nem tud semmit sem a rajta végbement változásról.

Értelmi képességeink közt tehát a legelső az öntudat vagy eszmélet, vagy is a magunk ismerete. Világos tudatunk van róla, ha elmélkedünk, kétségeskedünk, fontolgatunk, határozunk, okoskodunk, számítgatunk, ha kívánságainkat elnyomni, vagy mérsékelni, vagy talán lelkünkben felköltetni ohajtjuk.

De semmi nemü eszmélet nem kíséri a táplálkozás munkáját, mely szervezetünk sejteiben folyik, vagy legalább oly észrevétlen, hogy teljesen összeeszelvad ösztudatunk általános érzelmébe.

Az eszmélet főleg csak azt ismerteti meg velünk, a minnek „Én“ a neve. De nem én vagyok az, ki ereimben keringteti véretem, ki különböző szerveim közt elosztja a vérrel keringő anyagokat, ki megalkotja vagy helyreállítja csontjaimat, ki végre igazítja az egész testnek működését,

mert tényleg inkább csak gépezetem enyém, sem mint hogy az én magam volnék, mert mindez befolyásom, saját munkálkodásom nélkül történik. De én vagyok az, a ki érez, képzel, megemlékezik, szeret és akar; s ép mert magam tapasztalom vagy létesitem e tüneményeket, ismerem is őket közvetlenül. Az öntudat és eszmélet tehát el nem választhatók egymástól, az öntudat annyira terjed ki a mennyire az eszmélet.

A külső világban minden sokszoros, minden részekre osztható, a mint a régi bölcsészek kifejezték, minden folyik, minden múlik, minden mozgásban van, csupán az öntudat, az eszmélet adja meg azon tapasztalati tényeknek ismeretét gondolkodásunkban, mint a milyenek fogalmaink az időről, (a létezőnek együttsége, egymásutánja és tartama) a számról (egység, az egység ismétlődése által többség,) a nagyságról, a térről és a térben létezőkről, az ok és okozat egybefüggéséről.

14. §.

Az öntudat fejlődés-fokai.

Az öntudat épúgy fejlődik, mint a lélek bármely más képessége.

Az öntudat fejlődése azon kezdődik, hogy a lélek saját teste, s a külvilág benyomásait befogadja s ezen befogadás által megfelelő visszahatásra indittatik. (E lelki tevékenység köre az észrehevő tehetség, a közérzés, az ösztön.)

A gyermek eleinte csak homályosan érzi magát különálló személynek, más idegen személylyel szemben. Eleintén nem fogja fel, nem ismeri magát, mint önmagát tudó, határozott ént. Ezen a fokon a gyermek ha beszélni kezd, magáról mindig mint harmadik személyről szól. Mennél világosabban különbözteti meg magát az én saját élő testétől s a külvilágtól, különösen pedig mennél összhangzóbban és törvényszerűbben fejleszti ki lelkünk a benne rejlő képességeket, s annál határozottabb és teljesebb lesz tudata önmagáról. Mikor pedig a lélek tökéletesen urává lesz magának, azaz tisztánösmeri saját magát és képességeit, mind

pedig istenhez s a világhoz való viszonyát: akkor az öntudat eljutott a teljes kifejlődéshez.

Az öntudat tehát egyrészt a lélek szeme, melylyel állapotait és tevékenységeit látja, másrészt az a világosság, melyben kifejlődésének fokát és saját becsét felismeri. Az emberi beszéd is az öntudatnak kifolyása, mert csak az öntudatos ember képes gondolatokat tartalmazó beszédet létrehozni, azaz hangokban értelmes fogalmakat, szellemes tartalmat fejezni ki, melyet mások is felfognak és megértenek.

15. §.

A lélek szerve.

Az eszköz, mely által a lélek vagyis a szellemi erő a külső tárgyilagossá világgal közlekedik, tulajdonképen az egész test, a mely szervei közvetítésével benyomásokat kívülről fogad el és kifelé mozgást idéz elő.

A lélektan és a tapasztalás arra tanít bennünket, hogy a lélek a különféle testi részekkel részint közvetve, észint közvetlen kölcsönhatásban áll, és hogy kiváltképen az idegrendszer az, mely a kölcsönhatást kettőjük közt közvetíti; azért nevezik az idegrendszert főképen a lélek szervének.

Az ideg részben tojás-fehérje féle, és részben zsír-féle anyagból áll, mely bőrhártyával van körülvéve. Az idegek a testben összefüggő egészet, vagyis egy rendszert képeznek.

Fontosságukat lélektani tekintetben eléggé bizonyítja az a tény, hogy az állati organismus keretén belül egyetlen egy működés sem történik, mely nem állana az idegek befolyása alatt.

Egyetlen szövetet sem lehet táplálni, egyetlen kiválasztás sem jöhet létre, semmiféle mozgás nem eszközölhető, és semmiféle inger nem érezhető idegek nélkül. Magában az idegrendszer funcióinak sokfélesége és komplikáltsága minden képzeletet meghalad, kivált ha az idegek roppant számával és végtelen kicsiny méreteivel szerkezetök egyszerűségét is egybevetjük. Az egész idegrendszer csupán két lényeges alapelemből áll: az idegszálakból és idegsejtekből; a mennyire

a mai kutatás és a legcsekélyebb részletekig ható vizsgálódás bizonyítja a millió és millió idegszál egymás között és a millió és millió idegsejt szintén egymás között működik, és ugyanazon physikai és chemiai sajátságokkal bír.

Az idegszálak egyszerű vezetők, mint pld. a fémsodrony az elektrikus-folyam vagy szikrára nézve, a mi egyik végükön velők közöltetik, azt a másik végükig elvezetik, azaz minden idegszál a vele közölt inger-állapotot hossz tengelye irányában változatlanul tovább vezeti egész a végső pontig, keresztbevezető képességgel az idegszálak nem bírnak. Egyik idegszálról tehát a másik idegszálra az inger át nem származhatik. Az idegszálak teljesen egyfajta képződmények.

Tekintve azonban azon szerveket, melyekben végződnek, s azon működéseket, melyeket végrehajtanak kétfélék: Először olyanok, melyek a végpontjuknál levő érzékeny testrészekre, vagyis érzékekre történt ingert befelé vezetik, tudniillik az agyba, és ott érzést idéznek elő, és másodszor olyanok, melyek a középpontban vagyis az agyban támadt ingert kifelé vezetik a végüknél levő s mozgásra alkalmas szervre, vagyis izomra, s ennek összehúzása által mozgást hoznak létre. Ennélfogva az elsők érzési idegeknek, az utóbbiak ellenben mozgási idegeknek hivatnak és működésüket semmiféle körülmények közt fel nem cserélhetik.

Minden idegszál azon vége, mely a test felületének közelében fekszik, periferikus végnek neveztetik, a másik vég pedig, mely a középponti szervek valamelyikében található idegtestbe (ganglion) nyulik bele, centrális végnek mondatik. Annyi bizonyos, hogy specíficus functio csakis a két vég szakadatlan összeköttetése által jön létre, mely összeköttetésnek megszakításával megszűnik az ingerlékenység s vele minden érzet. Ismeretes dolog, hogy a látás vagy hallás idegeinek szétmetszése vakságot, illetőleg süketiséget okoz. S ugyanez áll a testrészeknek mozgékony-ságára nézve is, mely azonnal megszűnik, a mint a mozgató ideg ketté vágatik, s ez által a központtól elszakittatik. — Az idegsejtek physiologiai functiója az egész idegrendszerben a legfontosabb. Tőlük ered minden inger az izom-összehúzódásokra, s a mirigy elválasztásokra tőlük származik

az érzés és mozgás az izmokra való hatásuk által, s általában minden szervezeti működés.

Rendeltetésük szerint az összes idegek két osztályba sorozhatók, s azon két nagy idegrendszeret képezik, melyeknek egyike középponti idegrendszernek neveztetik (cerebrospinal-system), másik pedig ducz-idegrendszer (ganglien-system), nevet visel.

Az egyes idegkötegek, mind különféle vastagságu fehér szálak, bizonyos középpontokból indulva ki, a test minden részéhez főképen az érzékszervekhez és izmokhoz érnek, mi mellett mindig vékonyabb szálakban szétágaznak, mint a fa ágai. Az egész idegrendszernek a fő középpontja, a melylyel a többi középpontok is közlekedésben állnak az agyvelő; ez egy gömbféle tömeg, a mely lényegében ugyanolyan anyagból áll, mint az idegszálak, és felületén különféle emelkedéseket és barázdákat mutat, s a koponyát betölti. Az agyvelő függeléke a hátgerinczvelő, mely mint vastagabb idegköteg körülbelül félhüvelyk vastagságú átmérőjű, s a hátgerinczben tovább folytatódik. Az idegköteg, mint azt nagyító üveggel megvizsgálták, szerfelett vékony szálakból, rostocskákból van összetéve. A szálak vagy rostocskáknak száma bámulatos nagy, pld. a szemidegben az idegszálakat százezzerre becsülik. Az ilyen idegszálakból összetett velő-állományra 100 milliónál többet kell számítanunk. Csak az idegszálak nagy száma által, főleg mivel úgy vannak rendezve, hogy félbeszakítás nélkül érnek a közös pontoktól a peripheriákig, és a nélkül, hogy egymásba átmennének, végezhetik munkájokat, s mindegyik a bámulatos mennyiségű és különféleségű reájuk befolyó behatások daczára, mint egy csomó távirdahuzal a villanyhorgony kótelnél a külön tudósítást végezi.

A physiologia kutatásai szerint megállapított tény, hogy a lélek működésének nyilvánításai, melyek az érzéki körbe esnek, tehát érzelem, észrevét, önkénytes vagyis az akarattól kimenő és vezetett mozgások a test tagjainak és szerveinek, általában minden benső érzelem és kedélymozgalomnak is megfelelő külső nyilvánítások, a melyekhez a

beszéd is tartozik, az idegrendszerhez és annak tevékenységéhez vannak kötve.

E szerint ha a testben az ideg villanygépezetének működése meg van bénítva, a lélek nem tudja kedélyállapotait a külvilággal szemben nyilvánítani, vagy kifejezni, sem a külvilágból származó behatásokat öntudatába felvenni. Epen úgy tudjuk és ezt a tudomány is megállapította, hogy az idegek közvetítő tevékenysége villanyfolyamatokból áll, a melyek belső ingerek, vagy külső befolyás benyomásai folytán állanak elő. De hogy miképen keriti a lélek ezen anyagi folyamatokat hatalmába, és miképen igazgatja terv szerint úgy, hogy ezen az alapon öntudatában megfelelő képzeteket teremtsen és idomsít, az a tudományos megfigyelések elől homályba van burkolva, és eddig még megfejthetetlen rejtély; mint a hogy pld. a mai napig még teljesen megmagyarázhatatlan marad az is, miképen függnek össze az anyagi fénytörések a szemben egy képnek szellemi alakzatával az öntudatban, vagy miképen hoz létre az akaratnak elhatározása megfelelő mozgalmat izmainkban. Az erőket, melyek megfigyelésünk körébe esnek, csak hatásaik és nyilvánulásuk után ismerhetjük meg, míg azok lénye előttünk teljesen ismeretlen marad. A tudomány annak elfogadására kényszerít bennünket, hogy azon csudálatos és valódi léteben öntudatos erő, a mely hatásaiban és nyilvánulásaiban semmiféle anyagi tulajdonságot nem mutat, egy sajátos természet; egy sajátos lény, melynek az ily kölcsönhatásra a képesség meg van adva.

MÁSODIK RÉSZ.

A lelki életnek különféle nyilvánulásai.

16. §.

A lelki élet nyilvánulásai.

A lélek munkásságai részint minemőségükre, részint fokaikra nézve különböznek egymástól.

Minemőség tekintetében a lélek valamenyi munkássága három sarkalatos tehetségre vihető vissza, u. m. az ismerő, az érző és az akaró tehetségre. Ezen hármas tevékenység mégis egy egységet képez, minthogy bár sajátosak egyes nyilatkozataikban, mégis egymással annyira rokonok és annyira együttesen működnek, hogy egyik sem állhat meg egymagában, mindenik egész terjedelmében a más kettőnek csiráit is magában foglalja.

A lelki tehetségek fokozataik szerint. Valamint az egyednek, — az énnel — tehetsége van három irányban, t. i. ismerőleg, érzőleg, és akarólag munkálkodni, ugy ezen három irányban, a fokozati különbség is megvan. Vannak ugyanis alsóbb és magasabb lelki tehetségek, a szerint, a mint ezek a test részeihez mint közreműködő szervekhez vannak kötve, vagy tőlök függetlenül (spontán) erednek és pedig mind az ismerés, mind az érzés, mind az akaratra nézve.

A lélek a külső világgal, t. i. azzal, a mi nem ő (tehát a nem énnel), a saját teste illetőleg az érzékek által jut összeköttetésbe. Az egész testben elterjedt idegrendszer által a lélek tudomásul veszi saját teste belső állapotait és érez. Az érzés (Empfindung) ennél fogva: valamely testi állapotról való tudat és ez, mint hogy a kellemesnek és kellemetlennek ellentétét foglalja magában, az érző tehetség körébe tartozik.

17. §.

A sarkalatos hármas tehetség egymás közötti viszonya.

Minthogy a lélek ismerés alkalmával mindig értesül a képzet vonatkozásáról saját énjére s minthogy a lélek, midőn ismerőleg munkál, egyszersmind érez: világos az eddig mondottakból, hogy minden egyes lelki tevékenység alkalmával túlsulya van ugyan egy-egy különös iránynak vagy tehetségnek, de úgy, hogy e tehetség sajátyszerűsége mellett valamennyi többi tehetség közös tulajdonait is magában foglalja.

A tehetségek egyébiránt csak mint tulajdonságok találtnak az egységes lelki természetben, s azokat a különféle hatások s a gyakorlás képezi ki, és pedig

1.) részint az egyik tehetségnek a másik felett való eredeti erélye a mi az egyéniségben keresendő.

2.) Külső befolyások, u. m. szülők, nevelők, környezet, éghajlat, lakhely, korszak és egyebek behatásai.

3.) Főleg azonban mindenben az ember akarata,

Mind ezek folytán a lelki munkásságok vagy tevékenységek egymáshoz igen különféle viszonyba jutnak, mitől ismét a lelki életnek különböző hangulatai és állapotai származnak.

18. §.

Ismerés. Érzés. Akarat.

Ismerő tevékenységében a lélek azt veszi fel tudatába, a mi van t. i. a tényeket és dolgokat, a melyeket észrevesz, és ezeket mint munkássága tárgyait maga elé terjeszti. E szerint a valónak képmását tudatában ugyszólván ismétli, képezi, bevési. Azért nevezik azt, mit így tudatba fogadott, képzetnek (Vorstellung)

Az észrevét a tárgy képmását a lélekbe mint valót veszi fel, s ezt az énnel, vagy alannyal szemben állítva, s az éntől megkülönböztetve, mint külső tárgyat ismeri meg.

Midőn tehát a lélek ismerőleg munkál, eszközei, illetőleg irányai a következők: a lelki munkásság érzéki körében

az érzék (Sinn) vagy észrevevő tehetség (Wahrnehmungsvermögen). A szellemi körben a gondolkodó tehetség, még pedig először a gondolkodás képekben vagy képzelem, és gondolkodás fogalmakban, értelem; továbbá a legfelsőbb szellemi körben az ész. Mind három körhöz tartozó az *emlékezet* (Gedächtniss) és a visszaidézés (Erinnerung) t. i. a befogadott képek megtartása és megújítása.

19. §.

Az érzéki észrevétel feltételei. Az érzékszervek, szemlélet.

Az emberi tudás ős forrása tehát az észrevevés vagy szemlélet; ez külső és belső. A külső észrevevés a külső érzékek által történik.

Ezek szolgáltatják nekünk a dolgok különbnél különféle alakjainak, színének, térviszonyainak, a különféle hangoknak, a testek különböző súlyának, szagának, ízének halmazállapotának, hőmérsékének stb. képzeit.

Az észrevevés a közvetlen tudás egyedüli forrása, ez az anyaga mindennemű gondolkodásnak. Sőt elmondhatjuk, hogy a gondolkodás egyáltalában nem is lehetséges ott, a hol a képzetanyag teljesen hiányzik; és nincs az a mesterfogás, a melylyel valakivel elsajátíthatnók, pld. a színt a vakkal, a hang stb. fogalmát a sikettel, ha az ezeknek megfelelő szemléletek hiányoznak. Ebben áll a tapasztalás adta megismerési elemek döntő fontossága. A gondolkodás a képzetek feldolgozásában áll, ezek képezik a gondolkodás anyagát, vagy tartalmát.

A gondolkodás szerepe tehát csak abban áll, hogy a meglevő képzeteket feldolgozza, az az: elemezze, összekösse, megvilágítsa és rendezze.

Valamint az építő-mester nem készíti az építési anyagokat, hanem csak válogatja, feldolgozza és felhasználja, a midőn egy-egy házat, templomot, stb. akar építeni: azonképen a gondolkodó értelem sem képes önmagából megteremteni a képzet-elemeket, hanem csak összehasonlítja, kitisztázza, kiválogatja és összeköti őket a végre, hogy belőlök fogalmat, ítéletet, következtetést sat. alkothasson.

De valamint az építész bevégzett műve egyéb valami, mint csupán nagy halmaza annak az építési anyagnak, melyből készült: azonképen az értelem gondolati építménye is egészen más valami a képzetek azon tömegénél, melyből alkottatott.

A belső észrevevés az öntudat által történik, és általa saját szellemi erőinkről, érzeteinkről, vágyainkról, gondolatainkról stb, szerzünk tudomást.

Az észrevevő tehetséget (Wahrnehmungs Vermögen) külső érzéknek nevezik ellentétben az u. n. belső érzékkel, vagy az öntudattal, mely által a lélek saját belső állapotait veszi észre.

Az érzékek által a lélek a külső tárgyakat veszi fel öntudatába; a mennyiben ezek előtte feltűnnek.

Az érzéki észrevétből (perceptio) származó képzetet szemléletnek nevezzük. Szemlélet (Anschauung) eredetileg a látási (szem általi) észrevételt jelenti de utóbb átruházták minden észrevételre, mely általában az érzékek segélyével történik.

Ezért nevezik az észrevevő tehetséget szemlélő tehetségnek is. A tárgyaknak ez által eszközölt ismeretét pedig tapasztalásnak.

Az észrevevő tehetség nemcsak a külső tárgyakat érzékelteti, de belső lelki tapasztalatot is eszközöl. A közvetetlen tapasztalás útján szerzett ismereteket (a posteriori) tapasztalati ismereteknek nevezzük, ellentétben az értelem és észnek közvetett ismereteivel; minthogy utóbbiak nem alapulnak, mint a tapasztalat, valami külső adaton, hanem a gondolkodó tehetségnek eredeti törvényei szerint keletkeznek és tiszta, észleges vagy a priori ismereteknek neveztetnek.

20. §.

Az érzés.

Érzések a legegyszerűbb jelenségek, melyekre végelemzésben összes lelki állapotainkat visszavezethetjük, a melyek tehát a lelki élet legelső elemeit képezik.

Az érzeteknek két osztálya különböztethető meg, azon érzeteké, melyek a külső érzékek közvetítése folytán keletkeznek és azon érzeteké, melyek a belső szervekből származnak, ezek közönségesen közérzeteknek (*Gemeingefühl*) neveztetnek. Ilyen érzetek az éhség, szomjúság, az egészség, betegség stb. érzetei, ide tartoznak még azok is, melyek az izmok mozgásához kötvek, milyenek a fáradság, kimerültség stb.

Az érzet ereje az ingertől függ. Általában minél nagyobb az inger, annál erősebb a neki megfelelő érzet. E viszony azonban csak bizonyos határok közt érvényes. Van legalsó határ (minimális pont), melyen alul az inger egyáltalán nem bír bennünk érzetet, mint eszméleti tényt előidézni, s van egy legfelsőbb határ (maximális pont) a melyen túl az ingernek még oly szerfeletti nagysága sem növeszti többé az érzet erejét. Hogy tehát valamely inger valóságos érzetet idézzen elő, szükségkép bizonyos erősségi fokának kell lennie. Az inger erősbülésével azután erősbödik a mondott arányban az érzet is, míg végre eléri legnagyobb erőfokát, melyen túl az említett arányban többé már nem növeszthető. Hogy minden csekély physikai erőhatást nem érzékelhetünk s viszont, hogy a tulságos inger nem növesztheti határtalanul érzeteink erőfokát, azt az emberi természet alkotója bölcsen intézte el. Tapaszalhatni az életben, mily szánandó az olyan ember, kinek beteges idegzete csekély ingerek iránt is rendkívül fogékony s e mellett mily nagy terhére van az ily egyén környezetének is.

Valamennyi érzet közös ok hatásából; az érző idegekre ható s általuk a központi agyidegizetre átterjesztett mozgásból, származik, mert minden inger végső elemzésben mozgásra vezethető vissza.

Hogy az érzetnek egyenes előidéző oka csakugyan mozgás s hogy ez utóbbit csupán érzékeink sajátos életműszereikkel változtatják át érzetekké, egész világosan kitűnik azon tényből, hogy egy és ugyanazon dolog, az elektromos folyám, a szerint, a mint a szembe vezetjük fény szikrát, — a fülbe: serczegő hangot, — a nyelvre:

sajátos csipős izt, — az orrba: kénes szagot idéz elő, ha pedig az ujjak hegyére vezetjük, ütés érzetét kelti fel.

Az érzet a kellemes és kellemetlen körében mozog, okaira nézve magába véve homályos, és csak gondolkodás által lesz világossá előttünk, miért érint bennünket egy valami kellemesen, más valami pedig kellemetlenül, így tehát minden érzet alapját elburkolt ítélet képezi, azaz midőn a lélek érez, akkor egyszersmind ismerőleg is munkálkodik.

Az érzésben saját állapotáról értesül a lélek, megtudjuk, mennyire felel meg nekünk ez állapot, a léleknek mennyiben mozditja elő tökéletesedését és céljait, vagy pedig mennyire ellenkezik mindezekkel. Külömbőség teendő a belső és a külső érzetek (Gefühl) közt. A belső érzetek együttesen véve az életérzékhez tartoznak, a mely azt juttatja tudomásunkra, miként folyik bennünk többé-kevésbé könnyen vagy nehezen az élet működése. Ez érzéknek szerve az egész idegrendszer, mely szervezetünk belsejében szétágazva, az ideg-központba eljuttat minden benyomást, mely a testre hat. Ha gyomrunk rosszul emészt, ha egészségtelen, vagy mérges anyag rontja szöveteinket, vérünk nem keringhet, elégtelen vagy tisztátalan levegő nem engedi a vér megújulását, izületünk megdagad vagy elsenyved: mindez igen fájdalmas módon érezhetővé válik bennünk. A fájdalom üdvös szerepe itt nyilvánvalóan figyelmessé tesz a veszedelemre, mely életünket saját szervezetünkben fenyegeti, felhívja éberségünket, ugyszólván lehetővé teszi, hogy minden szükségst megtehessünk mentésünkre.

Ha az élet az emberben bőségesebb és szabadabb kifejlést nyer, a szervezet nem csupán azon testekkel lép kapcsolatba, melyekkel táplálkozik, hanem folytonosan érintkezik a physikai erőkkal is, melyek benne különböző jelenségeket keltenek: a külső környezet rezgései bennünk hangokká, a fénysugarak színekké lesznek. Minden ily módosulást melyet szervezetünk eszméletileg tapasztal, midőn ekként bármimemű physikai hatás éri, érzetnek nevezzük. A képességet, mely által az ily érzetet tapasztalhatjuk érzéknek (Sinn) mondjuk. Mindennemű érzéknek van szerve;

ez a szerv a szerves anyagnak azon része, mely a physikai hatás alatt akként módosul, hogy az egész lény eszméletében egy új állapotot létesít. Így a szem a látás érzékének szerve, mert a külső tűnemények sajátos hatása alatt a szem útján keletkezik az az állapot, melynek látás a neve.

21. §.

Az érzékszervek.

Erzéki észrevételünk pontossága függ tehát 1-ször az érzékszervek természetszerű tulajdonságától és munkásságától, mely hiányzik például a vakság, siketség, betegség, ájulás, s hasonló állapotokban. 2-szor: A szellem természetszerű önmunkássága és helyes öntevékenységtől, melynek hiányát szintén tapasztaljuk mély gondolkodás, erős kedélymozgalom alkalmával stb.

Az érzékszervek a léleknek mintegy szívó erei, melyek tudomást hoznak neki a külvilág felől. Az érzékszervek székhelye a bőr. Itt van nekik nagyobb, kisebb mértékben kifejtett előcsarnokuk vagy külsejük, melynek fő elemét az idegszálak végei képezik, melyek oly szoros kapcsolatban állnak az idegrendszer középpontjával, hogy az érzékszerv csak úgy működhetik, ha idege szakadatlan összeköttetésben van az agygyal.

22. §.

Az érzékek száma.

Az érzékeket részint az érzékszervek különböző tulajdonságai, részint az észreveendő tárgyak különböző megjelenési módja határozza meg. S minthogy a külvilág megjelenés módja három féle, t. i. gépleges, vegyészeti és erőbeli, az érzékek pedig a külső hatások felfogására szolgálnak; az érzékek is megfelelő 3 osztályban 3 párban jelentkeznek. Az első párt képezik a gépleges érzékek (érzés, legtágabb értelemben tapintás), a másodikat a vegyészeti érzékek (izlés, szaglás), a harmadikat az erőbeli érzékek (hallás, látás).

Az érzékek rangsorát szervük külseje, fejlettségének foka, s hatásuk terjedelme és gyorsasága határozza meg.

Bizonyos észrevételek, mint alak, nagyság, irány, ugyan több érzékkal közösek, azonban minden szervnek sajátos idege is van, hogy specifikus feladatának megfeleljen, t. i. hogy a külvilág bizonyos tulajdonságainak észrevételét közvetítse. Így közvetíti a szem a világosságot és színt, a fül a zajt és hangot, az érzés és tapintat a meleget és ellentállást (keménységet és puhát, nedveset és szárazat). E tekintetben következő rangsorozat áll elő: érzés és tapintás, ízlelés, szaglás, hallás, látás.

Gyakorlati szempontból tekintettel azon befolyásra, melyet az érzékek az ember művelődésére gyakorolnak, kétségen kívül a legelső fok a szaglás és ízlés, a középső az érzést és tapintást, a legfelső a látást és hallást illeti.

(Vajjon a vak szerencsétlenebb-e mint a siket?)

23. §.

A gépleges érzékek, érzés, tapintás.

A gépleges érzékek kiterjednek az egész bőrre, hol is sajátképi szervüket a bőr alatt mindenütt található idegbimbók vagy bőrszemölcsök (Fühlwärtzchen Hautpupillen) képezik, melyekben a hátgerinczcszel és agygyal kapcsolatos idegek szerte ágaznak.

Ezen érzékek hatékonyságát azért nevezik géplegesnek, mert nyomást, s a tárgy közvetlen érintését igénylik. Ha ezen érintés cselekvőleges, azaz tőlünk származik, akkor tapintásnak nevezzük, ellenkező esetben csak érzésnek. Az inkább szenvedőleges érzés érzéke kiterjed az egész bőrre, míg ellenben az öntevő tapintás érzékeinek székhelye kiválólág a mozgékony kéz, nevezetesen a kezujjak hegye, a hol a bőrszemölcsök nemcsak nagyobb számmal fordulnak elő, hanem tökéletesebben is vannak kifejlődve. Az emberi kéz ezen sokféle használatra és teremő munkásságra ügyes eszköze az embernek, nagy mozgékonyasága és az ujjai hegyében elhelyezett nagymennyiségű érzetidegek által

oly tökélyre emeli az embert, mely őt minden állatfaj fölé helyezi.

Ezen kitünő csudaszerű szerkezet az embernek műveltségére nézve a legfontosabb segédeszköze. A tapintó kéz gyakorlat útján a legfinomabb különbséget is megtudja érezni. A vaknak is némileg pótolja a látás szervét.

Mennyire lehet a tapintást élesíteni, a finom munkával foglalkozók, de különösen a vakok bizonyítják, mely utóbbiak a kiemelkedő írást ujaikkal olvassák.

A gépleges érzékek észrevételei általában a küllétre, különösen pedig a testek térbeli tulajdonságaira vonatkoznak. A testek ezen térbeli tulajdonságai: súly, terjedelem, összetartás vagy összefüggés, lágyság, keménység, durvaság, simaság, folyósság, szilárdság, szárazság, nedvesség, hőmérséklet (hideg, meleg).

24. §.

A vegyészeti érzékek. Izlés. Szaglás.

A vegyészeti érzékek az izlés és szaglás, székhelyük a nyákhártya (Schleimhaut), melylyel a fejnek két ürege, a száj és orr be van vonva, s melyet határozottan elkülönített agyvidegek futnak be.

A szenvedő jellegű, de távolra is ható szaglási érzék székhelye azon nyákhártya, mely az orr üregeit borítja, s a szagideg végeivel van behálózva.

A szaglás érzetét a beható lég, és az orrban levő nyákhártya közvetíti.

A szag felfogására az orr berendezése igen alkalmas. Az illó-anyagok a lélekzet vételével legkönnyebben oda jutnak, s a benne levő nedvességben feloldatnak. A szagok oly homályos szemléletek, hogy fő fajaikat sem tudjuk határozott fogalmakkal és különböző nevekkal jelölni, csak előidéző tárgyaikról nevezzük el, pld. rózsa, ibolya, rezedá, stb. szagú, és még általánosabban jó illatu, vagy bűzös.

A szag-érzék az emberekre kisebb jelentőségű, mint az állatokra, a melyeknek táplálkozására és fentartására nél-

külözhetetlen, azért is sok állatnál ezen érzék-szerv csodálatos éles.

Ezen két érzéknek hatékonysága oly mozgáson alapszik, mely vegyészeti művelettel van összekötve, a szaglásnál villanyossági művelet is fordul elő, mi magyarázatául szolgál azon körülménynek, miért gyakorol a szaglás oly erős és gyors befolyást az összes életi munkásságra. Ájulásnál az erős szag hozza az ájultat eszméletre, erős szagingerek könnyen elterjednek a szagló szervén át a többi idegkörökbe is, s hányást, álomosságot, kábulást, eszméletlenséget idézhetnek elő, de viszont elevenítő hatást is gyakorolhatnak.

Ezen szervek többnyire a táplálkozás szolgálatára vannak rendeltetve, a mennyiben részint a tápszereket, részint a belélegzett levegőt vegykémlelik.

Az izlési szerv a nyelv, melynek különböző szemölcskeiben ágaznak szét az idegek végei. A finom nyelv-szemölcsök a nyelv végére s a szélesebbek a nyelv gyökerére esnek: a nyelv gyökerével kivált az édest és savanyut, hegyével kivált a keserűt és fanyart izleljük.

25. §.

Az erőbeli érzékek. A hallás.

Az erőbeli érzékek, a hallás és látás. A természettudósok által általánosan elfogadott nézet, hogy a hang a levegő hullámzásaiból, a fény jelenségei a színekkel együtt az aether (leb) rezgéseiből származnak.

A hallás és látás tárgyát nem maguk a testek képezik, hanem a levegő hullámzásai és az aether által előidézett rezgések (Schwingungen), melyek a halló és látóidegeket a szerv belsejében izgatják. A szerv külseje, mely hártyák, izmok és porcokból van összetéve, a hang és fény vezetésére van rendelve.

A hallóérzék szervét a fül képezi. Különböző részei arra rendelve, hogy a hangsugarakat (Schallstrahl) a légközvetítésével tovább terjedő hangzó rezgéseket felfogják, erősítsék, s a hallóideghez vezessék. A külső fül v. kagyló (Muschel) hangcső gyanánt fogja fel a hangsugarakat, és

ezeket a hall-járatba (Gehörgang) vezeti; a hangsugarak itt erősbülvén, rezgésbe hoznak egy ruganyos hártyát, mely dobhártyának (Trommelfell) neveztetik, s a halljáratot elrekeszti. A dobhártya rezgéseit folytatják a dobüregben (Trommelhöle) fekvő hall-csontocskák (a kalapács üllő és kengyel), és tovább viszik a tömkelegbe. A tömkelegben vízféle nedv van, és ennek közvetítésére általhatnak a rezgések magára a halló-idegre, melynek végszáalai a tömkeleg falain háló gyanánt kiterjesztvék. Az Eustach-csővön v. trombitán keresztül, mely a dobüregből a torokba vezet, levegő hat a dobhártyára az egyensúly fentartása végett.

A fentemlitett folyamatok következtében a halló-ideg végein előálló izgatás a halló-idegek által az agyba vezetetik, s itt a lelki erő által észrevétetik, azaz halló-érzéssé változik. Akaratunknak a fül használatára csekély befolyása van, minden oldalról hatnak abba a hang-hullámok, tekintet nélkül arra, vajjon gondolatmenetünket elősegítik-e vagy zavarják, s akaratunknak tetszenek-e, vagy nem tetszenek.

A hallás igen sokszerű érzéseket ébreszt, bizonyítják ezt a hangnemekre létező sokféle kifejezések: zene, hang, szó, zaj, lárma, durranás, kiáltás, selypítés, ordítás, csiripelés, dongás, csicseregés, üvöltés, füttyölés, sziszegés, reccsés, ropogás, csikorgás, dörömbölés, csattogás, sustorgás stb. Bár ezen kifejezések jelentését általában nem is lehet pontosan meghatározni, mindazonáltal nincs kétség benne, hogy mindenikök valami sajátságost jelent, s hogy tehát a hallás igen finom érzék, mely a készülékére ható, különböző ingerek megérzésére és megkülönböztetésére képes.

A sokféle hangnemek két főosztályra oszlanak, szabályosokra (hangra) és szabálytalanokra (zajra), egyes hangok magassága vagy mélysége a rezgések gyorsaságától, azaz egy bizonyos idő egységben való számoktól függ. A legmélyebb hallható hangnak (a C 32 lábu orgona sípon) egy másodperc alatt harminczkét rezgése van, a legmagasabbnak pedig mintegy harminczhatezer. A mely hangnak két annyi rezgése van mint a másiknak, az ennél egy nyolczaddal (oktávval) magasabb.

A zenehangok törvényeit a természettan és zenészet tárgyalják.

A hallóérzék különböző izgatásait tárgyalatosan fogjuk fel pld. mint ágyúdörgést, vizesést, zajt, szélzúgását, pacsirta hangját, fuvola zenéjét, ember énekét, ember beszédét. Az orvos azon hangból és zajból, melyek bizonyos testi szerv által okoztatnak, következtet a beteg állapotjára; továbbá abból, hogy a villámlásra a dörgés előbb vagy később következik be, következtethetjük a zivatar távolságát s hasonló körülményekből a kút mélységét; így a vakot is a hallása figyelmezteti a veszélyre.

Nincs test, melynek ne volna ruganyossága, azaz terjeszkedési ereje, tehát tulajdonképen minden szilárd és folyó test hangzó rezgésbe hozható.

A hangoknál különösen megkülönböztetendő magasságuk és mélységök. A hang annál magasab, mennél gyorsabbak bizonyos meghatározott időközben a rezgések és annál mélyebb, mennél lassubbak.

Különösen fontos a hallás, mint a beszéd érzéke Gondolatainkat, érzéseinket s kívánatainkat kimerítőleg kifejezhetjük a beszéd által. A viszonylag kevés szóelem (hangok), melyekből a beszéd áll, egymástól erősen el vannak különítve s tehát határozottan szétválaszthatók: s az alatt míg őket rendkívül nagy számu csoportokká fűzhetjük össze és különös kifejezéseikből szellemünkben számtalan képzeteket alakíthatunk: addig a hallásnak is elég ereje van, hogy egy sok ezer szóból álló beszédet állandóan megfarthasson.

A nagy gyorsaság továbbá, melylyel a hallás a neki megfelelő benyomásokat, a hangokat s hangképzeteket felfogja az embereknek a beszéd általi kölcsönös megértését is megkönnyíti. Ehez járulnak még azon kedvező körülmények is, hogy minden oldalról hallunk és pedig a szándékos figyelés hozzájárulása nélkül is.

Ha a nyelv jelentését tekintetbe vesszük, akkor könnyen észre vehetjük, hogy a hallás nem csupán az ismeret érzéke, hanem a kedélyé és az akaraté is. Mily megmér-

hetetlen befolyást gyakorolt a beszéd eleitől fogva az emberi szívekre!!

Hadvezérek, államférfiak, vallásalapítók, hazafiak, s az emberiség jóltevői, s viszont a rajongók, lázadók, népámitók, önzők és hizelgők is általa ragadják magukkal a tömeget.

A mindennapi élet is elég bizonyítékot szolgáltat az emberi nyelv és hang hatalmáról.

Nemcsak gondolatainkat, hanem hangulatunkat s kívánatainkat is közölhetjük egymással.

A beszéd hangja sokszerű változataiban rokonszenvesen hat szívből szívre.

Egy érzék sem annyira a kedély, érzés és rokonszenv érzéke mint a hallás.

Az emberen kívül a természetnek is megvan a maga nyelve, mellyel kedélyünket megragadja, hogy azt a magasztosnak és szépnek érzékével betöltse; a mennydörgés dőrejét, a tenger zúgását, a fák susogását, a madarak énekét nem hallgathatjuk élénk érzelmek nélkül.

A hallásnak a kedélyélettől való belső összefüggésén nyugszik a zene varázsa és hatalma is.

Ennek elemei: a dallam, hangidom, összhangzat ki-merithetetlen sokfélesége és ezáltal az emberi ezerféle érzés hű kifejezőjévé képes alakulni, és a kedélyvilágban viszhangra találni.

A hallás értelmi hatása pedig kivált két irányban nevezetes. Egyfelől ennek útján közlekedünk embertársainkkal, s látási és hallási képekben, betűkben van lerakva az emberiség szellemi vagyona; másfelől a zenei hangok rhytmikus egymásutániségben a legtisztább alakját találjuk az időnek.

Mennyire tökéletesíthetni a hallást, tanusítják a zenészek, kik a hangok leggyengédebb változatait s fokait egymástól megtudják különböztetni.

26. §. Folytatás.

A látás.

A látérzék szerve a két szem.

Hat izom segélyével minden irányban mozgatható két szemgolyó a koponya egy-egy üregében van elhelyezve, hol

külsérelmekről óva vannak. Óvják még veszedelmes befolyások ellen a szemhéj, vagy pilla, pillaszőr, szemöld és könnyedv.

A szem különféle hártályból áll, melyek részint közvetlenül összefüggnek egymással, részint pedig átlátszó nedvvel megtölt üregeket képeznek.

A szemgolyót fehér és kemény tülökhártya borítja, melynek kissé domborúbb előrésze az átlátszó száruhártát (*corula transparens*) képezi.

A tülökhártya alatt van az ér vagy edényhártya (*tunica choroidea*) melynek előrészt közvetlenül a szemhártya mögött szivárványhártának (*iris*) nevezik. Ennek hátsó része fekete, elől azonban vagy fekete vagy kék, vagy barna, vagy más színű karikát képez, mely után szoktuk magának a szemnek színét is meghatározni.

A szivárvány közepén, a szemcsillagban, kerek nyílás van a láta (*pupille*) csak ezen keresztül, hat a fény a szem belsejébe. A láta erősebb fénynek kitéve önkénytelenül összehúzódik, kissébb lesz, gyöngébb fény mellett pedig kitágul.

A láta mögött, a szivárvány által elrekesztett szemkamrában van a jegeczlencse, kocsonya állományú átlátszó s mindkét oldalán domború test, mely a látán keresztül behatolt fénysugarakat oly módon törí meg, hogy ezek megfordított képpé egyesülnek a reczehártán. A reczehártya a szem háttérében a látideg végszámainak hálózatán a szinte kocsonyás állományú üvegnedvet foglalja magában. A lencse és a száruhártya közötti kis közben van valami vízes folyadék-viznedv.

A szembe beható fénysugarak többszörte megtörnek, míg végre a tárgyakat megfordított képben tüntetik fel a reczehártán.

A lélek egyébiránt nem a tárgy megfordított képét, hanem magát a tárgyat látja, melynek fénysugarai a látérzékét ingerlik.

Az egymással érintkező s egymást részben átmetsző két látideg az orr irányában fekvő nyíláson keresztül hat be a szemgolyóba.

A látást a fény vagy világosság a látérzékelt ingerelve eszközli. A látás tárgya a fény vagy világosság, ennek eszközlésével pedig a testek színei ragyogása, továbbá alakja, mozgása és távolsága. A testek mozgási és távolsági tulajdonait s viszonyait a tapintás érzéke is észreveszi, s ez a vakon születetteknél néha annyira kifejlődik, hogy még a színeket is megkülönböztethetik.

A látérzék a lelket teszi legközvetlenebb közlekedésbe a külvilággal.

A halló-érzék viszont a külvilágot hozza legközvetlenebb kapcsolatba a lélekkel, innen van az, hogy midőn az érzéki munkásság egészen háttérbe szorul, pld. ájultaknál, haldoklónál, a hallásra még legtovább lehet hatást gyakorolni.

Nevezhetjük tehát a hallást a lélek időbeli, látást pedig a lélek térbeli világa érzékének.

A fény vagy világosságnak természetéről Newton azt fogadta el, hogy ez egy rendkívül finom fényanyag (Lichtsubstanz), a mely fénylő testektől egyenes vonalú irányban kisugárzik vagy visszaverődik (Emmanations Theorie).

Mig a mostani híres természettudósok Cartesius, Euler, Huygheus és többek azt állítják, hogy csak egy fényközvetítő (Lichtmedium) az aether létezik, mely mintegy mérhetetlen és láthatatlan rendkívül finom, felette ruganyos anyag, az egész világtér betölti és rendkívül sebes rezgések által a testek legkisebb részecskéibe az atomok közé hatol. E rezgések sebessége 400, egész 1000 billiónyi egy mp. alatt és a fényt körülbelül 4200 mértföldnyire továbbítja egy mp. alatt. Ez a rezgés elmélete (Undulation oder Vibrationstheorie). Ezen rezgések a látóideg végszervét, a szemet találván, benne azon sajátságos ingerré válnak, mely a látás idegén átvezetve a lélekben a látás érzetét szüli.

A látás érzeténél általában kétféle különböztetünk meg, a fény erősségét mely a rezgés terjedelmével, és a szint, mely a rezgés sebességével van vonatkozásban.

A természetvizsgálók és tudósok szerint a vörös színél közép számban 496, narancs színnél 527, a sárgánál

558, a zöldnél 600, a kéknél 669 a violaszinnél 727 billió egy mp. alatt az aether rezgéseinek száma.

Vannak oly egyének, kik némely szín, leginkább a vörös és zöld iránt nem birnak elegendő érzékenységgel, (szinvakság), minek oka valószínűleg a megfelelő idegszálacskák römlöttségében rejlik.

Közellátóság támad, midőn a szaruhártya és lencse, igen domboruak, mert akkor a tovább eső tárgyak sugarai nagyon is erősen megtörnek. A messzelátás az ellenkező okból származik ha t. i. a szaruhártya és lencse nem eléggé domboruak, mert ekkor a közelebb eső tárgyak csak kevésbé törnek meg.

A látás fontossága szellemi életünkre nézve igen nagy, a szemmozgás elősegíti a tárgyak távolságának és nagyságának megítélését, szinfelfogó képessége pedig megnyitja előttünk a világ bűvösbájos színpompáját.

A szem a világkép megalkotására nézve a legfontosabb szereppel bír s azért az érzéki tárgyak észrevételét a szem kiváló szerepe miatt, szemlélésnek (Anschauung) szoktuk nevezni. A szem a nyugodt aesthetikai élvezeteknek legfőbb forrása Festészet, szobrászat építészet, s a mellék művészetek mint táncz, mimika műkertészet.

A hallás és a látás, e két nemes érzéki szerv, nyújtja a legszükségesebb eszközt s döntő feltételt a haladó kulturfeljődésnek.

27. §.

Az érzékek szerepe az ismeret terén.

Az egyes érzékek szerepe a szellemi élet terén fölötte különböző. Az élet érzete eszközli testi életünk összes észrevévéseit, az izlés és szaglás érzéke szoros összekötetésben áll táplálkozásunk és lélekzésünk működésével.

A külvilág, megismerésében a legtekintélyesebb rész kétségtelenül a látás érzékét illeti meg. A többi érzékink észrevevéseit a tudományos vagyis lehetőleg pontos összehasonlítás céljából legtöbbször a látás észrevevéseire kell vissza vezetnünk.

A látás érzékét ellenőrzi és sokszor helyre is igazítja a tapintás, mert pld. kezünk nélkül látási észrevevésünk csak is arra volna szorítva, mi a szemnek véletlenül önmagától feltárul, míg kezünk mesterfogásaival a tárgyakat kényszerítjük, azaz felbontjuk, hogy legbensőbb valójukat is megnyissák előttünk. Ide járul még az is, hogy kezünkkel képesek vagyunk még tökéletesebb eszközöket létre hozni, miglen oly készülékekhez jutunk, melyek érzékeinket a közönséges képességet meghaladó erővel fegyverzik fel (távcső, górcső, hallócső.) A vilamosság s a vele rokon delejesség felfogására a természet nem ajándékozott meg bennünket külön érzésekkel, miként a fény, hő, és hang számára. A legnagyobb delejességi vihar dühönghet lábaink alatt s mi nem vesszük észre, hacsak a delejtűben nem csinálunk magunknak oly mesterséges érzéket, mely aztán a látás közvetítésével bennünket a föld delejesség legcsekélyebb mozgalmairól is értesít.

A hallás is nagy szolgálatot tesz az észrevevés létesülésénél. Minden mozgás, minden változás, minden élet többé-kevésbé hangjelenséghez van kötve.

De nemcsak a külső, hanem a belső tevékenység is a hang által nyilvánul, mert a hang a hangzó test belsejéből származva, annak anyagi tulajdonságaival van összefüggésben, (azért adnak a különböző testek, mint a szalma, fa, réz, ezüst, üveg stb. különböző hangokat.) ennélfogva értesít bennünket a tárgyak azon rejtett tulajdonságairól is melyek a látás és tapintás előtt fel nem tárulnak, s a különféle természeti hangokban, valamint a nyelv és zenében oly csudálatosan hatnak reánk.

Ekként működnek össze az érzéki észrevevések, hogy a külvilág megismeréséhez juthassunk, melynek elemeiül a fényfokozat, színek, hangok, szagok, izek, hőmérsékletek, keménységek, érdességek stb. tekintendők.

A különböző érzékek útján nyert észrevételek tudatunkban képzetekké fűződnek össze, melynél a látás észrevevése a középpontot képezi.

Szemléleteink összege képezi értéki tapasztalásunk körét, s egyuttal azon anyagot, mely minden felsőbb lelki-

tevéységeinknek alapul szolgál. Idegen földön való utazás, különféle emberekkel való érintkezés, kiállítások, színházak, mútárak, régiség és természettani gyűjtemények, gyárak, műhelyek, bányák, ritkaságok megtekintése a tapasztalás körét felette tágíthatja. A hol a szemléletek, mint képzelő működésünk alapjai hiányzanak, ott a gondolkozás hiába való gondolatjátékká válik. Joggal követeli tehát e jelenkor didaetikája a szemléleli oktatást a tanítás alapjául. Az érzékszervek képezik a hidat a külvilág és a lélek közt. Mindenkelőtt nyilvánvaló, hogy valamennyi észrevételnél, kettős fényezőt kell felvenni, egy alanyit vagyis magát az érző képességet, az öntudatot s egy tárgyt, azaz valamely külső ingert.

28. §.

Az érzéki észrevételek közös alapja.

Mindent mit érzéki észreveszünk mint valahol és valamikor létezőt képzelünk. Az általános alák tehát vagyis a mód, mely szerint minden érzéki észrevehető eszméletünkbe fogadunk: először a tér, másodsor az idő. A tér és idő fogalmát meghatározni a legnehezebb feladatoknak egyike.

Az a kérdés, miként képes elménk a tárgyakat térben létezőknek felfogni úgy, mint a hogy csakugyan vannak.

Tapasztalati tény, hogy az izlés, szaglás és hallás érzéke nincs szoros összefüggésben a tér észlelettel.

Csak a látás és tapintás érzékei sajátképi térészlelő érzékek. S épen e kettőnek oly műszerkezete (mechanismus) van, hogy a térbeli tárgyaknak elménkel való közvetlen felfogását lehetővé teszi. Ugyanis a látás érzéke a szem oly alkotású, hogy minden egyes inger teljesen elszigetelve jut az agyhoz s ez okból az agyban a reczehártyán levő képnek megfelelő érzéki behatás keletkezik. Szintilyen működés folyama van a tapintás érzékénél is.

A szemléleti kép helyi vonatkozását többféleképp magyarázzák. Valamennyi nézet két eltérő elméletre vihető vissza. Az u. n. nativismus elmélete szerint, a kiterjedés észlelete velünk született képesség alapján magyarázandó

a másik elmélet: az empirismus szerint. ellenben a szemlélet mint ilyen elménk terméke, lelki működés szüleménye, csak lassú fejlődésű elméleti működés és hosszas gyakorlat eredménye. Mindkét elmélet tartalmaz helyes állításokat.

Tagadhatatlan, hogy a tárgyak nagyságát, távolságát ítélet, következtetés és tapasztalat útján bírjuk csak lassan mind inkább helyesen meghatározni. A gyermek folytonos tapintások segítségével mindjobban elsajátítja a tárgyak egyes tulajdonságainak ismeretét: a simaságot, keménységet stb. Végre ha már elméje még jobban fejlett, megerősödik benne az a tudat, hogy a külső tárgyak tőlünk függetlenül térben léteznek. A tárgyak mozgásait is csak lassan tanuljuk meg észlelni, még pedig ugyancsak izombeli érzetekkel, ha pld. önkénytes mozgást nem végzünk, még is tovahaladunk (pld. vasuti kocsin vagy hajón) akkor úgy tetszik, mintha a tárgyak mozognának.

Nagy út szélén levő fasort az út végén összehajlónak látjuk s legelőször, gyermekorunkban valósággal is ilyennek tartjuk; azonban végig haladva az úton, meggyődünk, hogy a fák sora párhuzamos, s ettől kezdve később az ilyenmű észleletet egyszeriben helyesen értelmezzük.

A térnek természetszerű felfogása a testeknek kiterjedési tulajdonsága, mely őket tulajdonképen testekké, alakokká teszi.

1. A tér, azaz a tárgyak egymás mellettségének képzete vagy képzet a terjedelemtől, még pedig háromféle arányban: hosszúság, szélesség s magasság (vagy mélység szerint) 2. Az idő, azaz a tárgyak egymásutánjának képzete vagy képzet a tartam és változásról, szintén háromféle mérvvel: a jelen, múlt, és jövő szerint

A mértan azon tudomány, mely a térbeli nagyságok viszonyát három dimenziója, hosszúság, szélesség és mélység (vagy magasság) szerint tárgyalja.

A testek közti távolság előidézi az üres térnek képzetét, mely a testektől függetlenül létezőnek látszik s a melyben a testek helyt foglalnak, ebben az alakban találjuk a tér fogalmát. Így képezték és fogadták el azt, a legrégibb atomisták is, egy üres tér, melyben a testek vannak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Emlékezet.

29. §.

A gondolkozó erő.

Az érzéki észrevét által számos és különféle képzeteket nyer tehát a lélek s ezek képezik az anyagot, melyet ő saját törvényei szerint öntevőleg átalakít és feldolgoz.

A lélek ezen öntevő törvényszerű alkotását nevezik gondolkozásnak. Az illető tehetséget pedig gondolkozó erőnek.

Ezen gondolkozó működés azonban kétféle; a lélek ugyanis vagy képzeteket kapcsol képzetekhez s azokat különféleképen átalakítja és összeköti s ez által új képzeményt teremt, mit költésnek nevezünk, s melynek köre a képzelem, vagy pedig egységet, rendet és összefüggést létesít a képzetek zürzavaros tömegében, mi gondolkozás útján az értelem feladata. Azonban mind a képzelődés, mind a gondolkozás csak az által válik lehetővé, hogy a léleknek tehetsége van képzeteket részint megtartani, részint újra felidézni.

E két tehetség által, melyet emlékezés és visszaemlékezésnek nevezünk, jön összefüggés és folytonosság a lélek életmenetében. Az emlékezés és visszaemlékezés tehát első feltétele és szükséges segédeszköze a gondolkozásnak azért kell ezekről mindenképp előtte szólnunk

30. §.

Az emlékezés.

Ha az egyes látási, hallási működések nyomtalanul tűnnének el, akkor csak érzéki élettel bírnánk s nem egyszer mind szellemi élettel is. Akkor lelki életünk folytonos „jelen” volna, minden szempillantással újra kezdődne; ha nem volna emlékezetünk, lelkünk hasonlítana egy tűkörhöz, mely egy képet csak addig mutat, míg az illető tárgy előtte áll. Az elmélkedés, okoskodás, mint tudjuk, több gondolat sorozatból áll, de hogyan elmélkedhetnénk, okoskodhatnánk,

ha az eszmék egyikét elfelejtünk, mire a másikra kerül a sor. Ily értelemben tehát való az a mondás, hogy az emlékezet a lélek élettára.

Az érzéki benyomás, melyet a kultárgy hatása bennünk keltett, oly nyomot hagyott elménkben, mely külhatás nélkül is felelevenülni képes.

Az emlékező tehetség e szerint a lélek azon tehetsége, melynek erejével képzeteket újra felidézhetünk s ugyanazon képzetekül felismerjük. Ez esetben az emlékező tehetség munkásságát visszaemlékezésnek mondjuk, mely nem egyéb, mint a belső megújítása annak, mi tudatunkban egyszer már létezett.

31. §.

A visszaemlékezés.

A visszaemlékezés a lélek azon fáradozása, melylyel a már egyszer megvolt, de elfelejtett képzetet vagy szemlélt tárgyat vagy eseményt emlékünkből újra feleleveníteni törekszünk s ha ez csakugyan sikerül, akkor azt mondjuk, hogy emlékezünk rá. A ráeszmélés tehát a visszaemlékezés eredménye.

32. §.

Az emlékező tehetség tulajdonai és fejlesztési módja.

Az emlékezetnek négy kiváló tulajdonsága van.

Nagy emlékező tehetségnek azt nevezzük, mely sokra és sokfélére terjed ki, könnyűnek azt, mely mindent gyorsan megjegyyez, hűnek, a mely a képzeteket lehető tisztán ujitja fel, s végre erősnek, a mely hosszú ideig őrzi meg őket.

Az emlékező tehetségnek jelességei azonban ritkán vannak valakinél egyenlő mértékben együtt; nevezetesen könnyűség nem igen párosul erővel és hűséggel.

Tapasztalhatni továbbá, hogy egyikünk a számokat, helyneveket, adatokat tudja jól megjegyyezni, míg más valakinek erősebb emlékezete van az eszmék, igazságok megőrzésében.

Az emlékező tehetséget fejleszteni lehet; ennek gyakorlása az emlékezés. Ez kétféle módon történhetik: vagy gépileg, vagy értelmileg.

Sikeres tanulásra nem elég a gépies emlékezés, hanem szükséges 1. hogy a tárgyat jól megértsük, mire nézve az észrevevéskor tanusított élénk figyelem szolgál jótékonyan. Mert mennél élénkebb a figyelem, annál világosabb a felfogás, már pedig a mit világosan fogtunk fel, az világosan marad lelkünkben. Ez okból nem tanácsos azt taníttatni a gyermekekkel, a mit azok még fel nem foghatnak.

2. A tanulandó tárgyakat helyes rendbe kell szedni, azaz osztályozni, s minden pontját egyenkint állítani elénk elé.

Értelmileg akkép tanulunk, ha a belső rokonság képzet-társulati törvényei szerint igyekezünk a tárgyakat emlékünkhöz vésni. Itt fődolog a gondolatok tartalma, beosztása és összefüggése, mert ennél az emlékező tehetséggel egyidejűleg az értelem is tevékeny. Összekapcsolása a képzeteknek a tárgyról, a tulajdonságokról, az egésztől s részekről, az egyénről, a fajról és nemzetről, az ok- és okozatról.

Az értelmi emlékezés alapján tanuljuk meg például: a mennyiség-tani bizonyítást, a történelemben az oknyomozó összefüggést, természet-tudományokban a jelenségek rendét és szükségképeni törvényeit.

Az ismétlés által a sok gyenge benyomásoknak utóljára erőteljesebbé kell lenniök, mivel az ismeretek hatása összegződik s egy egészszé válik. — Régi mondás, de most is igaz, hogy az ismétlés a tudományok anyja. A mit nem ismétlünk, azt lassankint elfelejtjük.

33. §.

A figyelem.

A hű emlékezést nagyon elősegíti a figyelem. Az érzéki figyelmen kívül az ember mint ész-lény szellemi figyelemmel is bír, mely nem egyéb, mint az értelemnek irányzása a létező tárgyra a végett, hogy azokat tisztán felfoghassuk és igazán megismerjük.

A szellemi figyelmet a tárgy érdekessége éleníti. Minél nagyobb érdeklődéssel viseltetünk valamely tárgy iránt, annál jobban szoktuk kísérni figyelmünkkel.

A szórakozottság alkalmával a figyelem szanaszét bolyong minden határozott irány nélkül. Ily szórakozottságot leginkább a gyermekeknél lehet tapasztalni, a kik még erőtlenebb arra, hogy elméjüket egy tárgyra huzamosabban fordítsák. E szórakozottságból gondolatlanság (Gedankenlosigkeit) származik, minek következtében az ily gyermekek a tanulásban hátra maradnak.

Az értelmi figyelmet nagy mértékben lehet kiképezni mely kiképzés a tudomány tekintetében nagyon becses; mert minél terjedelmesebb és feszültebb az embernek figyelme a gondolkodásban, annál tisztább ismeretek birtokába jut.

Azonban mind az érzéki, mind a szellemi figyelmet egyaránt kell kiművelni, különben vagy az egyik, vagy a másik szenved rövidséget. Így némelyek csak arra figyelnek, a mi rajtuk kívül történik, ezek azután könnyelműekké válnak; ellenben mások az elmélkedésben úgy elmerülnek, hogy maguk körül semmire sem tekintenek s így komorokká lesznek.

Hogy figyelmünket erősíthessük, komoly tárgyakra kell foglalkoznunk

34. §.

Az eszmetársulás.

Az eszme- vagy képzettársulás (Ideuassociation) oly képzetek összekapcsolódása, melyek egymást kölcsönösen felidéznek. Ezen kapcsolódás egy alaptörvényre vihető vissza, melyet a rokonság törvényének mondhatni, s mely abban áll, hogy az olyan képzetek, melyek már egykor tudatunkban egymással összekapcsolódtak, s ennél fogva egységet képeztek, egymást újra felkeltik.

A rokonság kétféle és pedig:

1. tartalmuk szerinti vagyis hasonlóságon s ellentétben alapuló
2. együttlétük szerinti, ha tér- vagy időben tényleg egymás mellett levő képzetek kapcsolódnak össze tudatunkban.

Ez utóbbi módon a társulás rendszeren esetleges, külső gépies. Egészen máskép áll a dolog a képzetek azon kapcsolatánál, mely hasonlóságon vagy ellentétben alapszik. Ilyenkor a társulásnak oka magukban a képzetekben van meg, ez szükségképeni társulás, ez minden viszonyok közt fenáll s minden időben, minden emberi főre nézve ugyanaz marad.

A meggondolás állapotában, a tudományos értekezésben, a mennyiségtani bizonyításban a képzeteknek társulása a legtisztábban van kifejezve.

HARMADIK SZAKASZ.

Képzelem.

35. §.

A képzelő erő. Phantasia.

A képzelő erő szintén olyan tehetség, mely észre vett tárgyakkal képeit, ha ezek érzékeink előtt nincsenek is már jelen, öntudatunkban újra fölébreszteti, feleleveníteni képes; csak hogy az emlékezésnél a dolgokat úgy idézzük vissza, a mint azok mondattak, vagy történtek, míg a képzelő erő másként társítja a dolgokat és eseményeket, mint ahogy azokat a valóságban láttuk, tehát új csoportokat képez, különböző nemű alkatrészekből egészen új képzeményt állít össze.

A képzelő erő az anyagot új képzeményeihez szintén az észrevevéstől kölcsönzi. Nem alkothatunk oly képzetet, melynek elemeit a valóságban nem tapasztaltuk. (A vakon született semmiféle színt, a siket semmiféle hangot nem tud elképzelni.) Miután azonban ezen anyagokat sokféle combinatio, összetétel, nagyobbítások, kisebitések stb. által átalakítja, újra teremti, minden, amit közvetlenül saját lelki életünkben szemlélünk, vagy külső jelenségek szerint mint más lelkek tartalmát felismerünk, tehát minden értelmi képzet-tulajdon, minden érzelmi állapot, indulat, szenvedély, jellemvonás, élethelyzet stb. a képzelet által a mi képzeleteinkbe beszöhető.

Nehogy azonban a képzelet mértéktelen képzeményekbe csapjon át, vezérelve kell lennie a mértéktudó értelem által, minek folytán a lehető valószínűvé válik.

A szépség észbeli eszménye által a képzelem működési műalakzatokká lesznek.

A képzeletnek teremtő működése az érzelem által lesz leginkább megindítva, az érzelem tehát a művészetnek főkútforrása.

Mit a művész szemlélhető képekben alakítani akar, azt úgy szólván magának saját kedélyében át kell élnie, csak úgy nyernek műalkotásai életet, igazságot és bírnak az ujság ingerével. A művész fő talentuma kedélyének bensőségén és eleven képzeletén alapszik.

A képzelő erő egy szabadon teremtő tehetség, mely részint érzéketlen dolgokat, fogalmakat, gondolatokat, eszméket érzelő és szemléltető képekbe öltöztet, részint többféle összeköttetések és átváltoztatások által új képzeményeket teremt, e szerint a képzelő erőnek roppant tág tere van a képzeti összeköttetésnek s alaknak ama változatos létrehozásában, melyek az érzékek által eredetileg nyújtott anyagból alkothatók s melyeknek száma valóban kimerithetetlen. Minden melodia és harmonia néhány hangból áll, minden tájkép fából, folyókból, házakból, hegyekből és völgyekből áll: minden dráma bizonyos jellemekből és sitnatiókból van összeállítva, de szért senkinek képzelete sem dicsekedhetik a zene és nyelv, a tájképek és drámák sokszerűségének kimerithetésével.

Nem csudálhatjuk, hogy a képzelet tevékenysége alakokban és képzetekben mérhetetlenül gazdag és hogy az embert az öntudat első derengésétől kezdve az egész életen végig kíséri. Mikor a gyermek játék közben magát kocsisnak, apának, anyának stb. gondolja; mikor egy botot paripának, egy pár csizmát kocsilovaknak, azután fatuskókat katonáknak tekint; mikor a tárgyakat és eseményeket feldiszi, tehát a szemléletek különböző csoportjait egymásba szövi és ennek következtében a valóságtól eltér, akkor képzelete működik.

A jövőről való mindenféle vidám és aggasztó előterjesztések, minden eszme, minden művészi termék, a mennyiben csak nem pusztán a természet utánzásai, továbbá az összes hitregészet minden alkotása: a mondák, mesék világa óriásaival, tündéreivel, koboldjaival, boszorkányaival, rémeivel és ördögeivel, általában az ábránd minden alakja szintén a képzelet tevékenysége folytán áll elő.

A képzelet képzeleti társulás folytán keletkezik; például egy látott tárgy vagy hallott hang szolgál közvetlen okul arra, hogy egy más képet keltsen a tudatban, mely vele valamiféle kapcsolatban áll.

Megállapítjuk ennél fogva a törvényt, hogy ezek az associatio vagyis társulás útján jönnek létre.

Egy másik sajátosságuk, mely ezzel kapcsolatos és lényeges különbséget alapít a képzelem és az észrevételi képzetek közt, abban áll, hogy míg emezek kivétel nélkül physiologiai ingerek folytán keletkeznek, addig a phantasiá képzeleinek eredete psychikai ingerekre vezethető vissza.

Például látok valamely tárgyat, s e tárgy képe, mint szemlélet felébreszt tudatomban egy másik képet, az új kép nem a külső inger eredménye, ez csupán psychikai inger által keletkezik. A ki szellemi szemléletekben szegény, annak valami lendületes képzelme az eszményi, költői, vallásos erkölcsi körben nem lehet. Minden egyed képzelő ereje csak annyira terjed ki, a mennyire szellemi tartama.

Csak kinek önmagában szellemi világa van, csak ki saját szellemében valami magasat, igazat, jót és szépét talál, az képes magának egy tökéletes lényt, egy isteni szellemet, egy eszményvilágot képzelni, azért mondta Jézus is „az Isten országa ti bennetek van.”

A képzelő erő egyik ága a művészi phantasia. Ez az érzéki kép és eszme (idea) közt foglal helyet. Amazoktól nyeri szinpompáját, üdeségét, hatályosságát, emezektől a mély és meglepő jelentőséget. A mennyiben érzéki szervre szorúl, annyiban reproductív, mert az érzéki adatokat csak tapasztalatból nyerheti, a mennyiben azoban ezeket valamely eszme s gondolat kifejezővé teszi, annyiban teremtő (productív), mert az eszme lelkünk mélyéből fakad s a tár-

gyakból nem merithető. Minthogy az értelem tevékenysége, a jelentőségnek felkeresése, így a phantasia, minden értelmi tevékenységben felfalálható. Az eszmény megalkotása és kifejezése a teremő művészetek feladata.

A képzelő erő és a gondolkodás alkotása magában véve sokféle, azért az eszmények is különféleek, mint pld. az alkotásra nézve a zenei, festői, képzőművészeti és költői remek művek.

Ezek közt kitűnik a költészet, az ő körének megmérhetetlen bősége által. Ezen bőség onnan ered, mivel a költészet előterjesztési eszköze a beszéd, mely az összes emberi szellemvilágnak, minden szemléletnek stb. legterjedelmesebb kifejezést nyújthat. Minden, mit a többi művészetek (zene, festészet, szobrászat, építészet) nyújtanak, ha mindjárt nem oly elevenen, de mégis szavakban kifejezhető.

36. §.

A képzelő tehetség becse.

A képzelet felette fontos lelki erő. Ez tágitja ki lelki világunkat, a szemléletek és tapasztalatok valóságán túl a lehetség beláthatlan birodalmába vezet bennünket.

A képzelő erőt az oktatásnak kell felhasználnia, ennek közreműködésétől függ az oktatás minden eredménye, mert minden oktatás, kivéve az előadottak érzéki megmutatását, szavakkal dolgozik s megvárja, hogy a tanuló ezen szavakat képzeletével kísérje. Az oktatás oly tárgyakat akar a tanulókkal közölni melyeket még nem ismernek, itt tehát a képzelő erőnek kell működni, hogy a már ismertek világából a szükséges képzeteket összekeressék, hogy belőlük azon új képzeteket, melyeket az oktatás előidézni óhajt, összeállítsák, mert csak így fogja felfogni a tanuló az oktatás szavait. Ennélfogva a képzelet az, mi az oktatásnál minden felfogást közvetít s oly esetben, midőn a tanuló képzelete annyira gyöngye, hogy nem képes szemléleteiből a szükséges új képet megalkotni, a szavakat mint üres hangokat fogja felfogni s legfőljebb gépies emlékezete tartja meg őket haszontalan terhül.

A tudományos ismeretet is sokszorosan előkészíti és támogatja a képzelő erő.

Távoli országokról azok helyrajzi, égalji s politikai viszonyairól, a világtörténet egyéneiről, s eseményiről, az ó-kor állat- és növényvilágáról s azon átalakulásokról, melyeket a földön mindennél, a mi rajta van, tapasztalunk stb. szintén a képzelő erő által nyerünk képzeteket. A föltevés is, a képzelem egyik neme.

Ezek igen sokszor adtak már okot tudományos felfedezésekre. A fölталálásokat is, a melyek nem pusztán véletlenségből történtek, a képzelet és feltevések munkájának kell tulajdonítanunk.

A képzelet nagy befolyást gyakorol az emberi élet művelésére és szépítésére.

Felébreszti és támogatja az értelem munkásságát, midőn részint megőrzi azon tárgyak képeit, melyeket az értelem összehasonlít hogy fogalmait megalkossa, részint pedig képekké alakítja a gondolatokat, s így szemlélhetőkké s világosakká teszi. Az értelem tehát feltalálások s felfedezések körül csak a képzelet segélyével tehet kísérletet.

A képzelet azért is becses hogy ha a jelenlét lehangol bennünket, akkor a képzelet szebb, eszményibb világ megalkotásával túlel a valódiságon s felderíti, felmagasztalja lelkünket.

De a képzelet káros is lehet, szertelen képzelgésre vete-medhetik, veszedelmessé azonban csak annyiban lesz, a mennyiben az ember maga is sülyed. Sülyed pedig az ember, ha szellemi élete összhangját megzavarja az által, hogy nem hajtván az ész szavára, félszegen átengedi magát képzelme játéknak, mi aztán ábrándozásra és képzelgőségre vezet.

A képzelő erő által alkotott képek saját lelkünk becsét fejezik ki. Ezen képek hagynak bepillantani belsők titkos műhelyébe.

A képzetek visszaidézése az emlékező és képzelő tevékenységre oszlik, e két tevékenység adja az alapot a tárgyalandó gondolkodó tehetség számára.

Igy az emlékezés szolgáltatja az anyagot, az értelem a szabályt.

NEGYESEDIK SZAKASZ.

37. §.

Az értelem.

Az értelem munkásságáról általában.

Az értelem lelkünk azon képessége, mely a tárgyak lényegét s egymáshoz való minden oldalu vonatkozásait okokból ismerni és felfogni tudja.

Az érzéki és értelmi megismerés közt lényeges a különbség.

Az észrevevő tevékenység a tárgyakról szerzett külső tapasztalatokat nyújtja mint anyagot a gondolkodó tehetségnek.

A gondolkodás pedig a tárgyak tulajdonságait és alak megjelenését törekszik felfogni és megérteni. Mik, mire valók a tárgyak? ezen kérdésekben van adva, az irány, melyen a világot ismerni tanuljuk.

Értelmünkkel nem csak az anyagi tárgyaknak érzéki külső, esetleges tulajdonságait fogjuk fel, hanem az érzéki elenségekben rejlő valóságot is.

Ezen tevékenység két formában fogható fel vagy úgy, hogy az egyik tünemény beálltával a másik szükségképen elő áll, e viszonyt okviszonynak nevezzük. Vagy úgy, hogy az egyik tárgyat, bizonyos eredmény előállítására alkalmasnak találjuk, e viszony a czélszerűség viszonya. Értelmünk tehát a külvilágot az által érti meg, hogy egyes részeit (tüneményeit, jelenségeit) oki és czélszerűségi szempontból hozza összefüggésbe.

Igy pld. egy zsebóra a kis gyermekre nézve jelentés nélküli érzéki tárgy, melyről csak tapintási, látási, hallási stb. adatai vannak. A ki tudja, hogy ezen gépezet az idő jelzésére szolgál, azaz a ki az óra célját ismeri, az előtt az érzéki kép jelentése is kezd derengni. Az végre, ki a gépezet részeinek összeműködését is ismeri, az időjelzés

eredmény, okozat) és a rúgók, kerekék, mutatók, (ok) satb. közt az oki viszonyt is felfogta, az órát mint időjelző eszközt tökéletesen átértette.

Elmének munkássága tényleg és közvetlenül a legáltalánosabb és legegyszerűsebb fogalmakkal kezdődik s fokozatosan halad a különösebbek felé.

Világosan bizonyítja ezt a kis gyermek értelmi fejlődésének megfigyelése, a mire már Aristoteles is utalt.

Alig kezd a gyermek észével élni, azonnal a jelenségek oka után kérdezősködik a folyton ajkára toluló sok „mért”? szóval.

Semmiképen sem tehetne a gyermek ilyen kérdést, ha nem volna meg elméjében általában az okság eszméje.

Az értelem, a tárgyak lényegének, okszerűségének és czélszerűségének felkeresésében három féle fejlődési fokot mutat, u. m. a fogalom, az ítélet és a következtetés fokait.

Nevezhető tehát az értelem azon tehetségnek is, mely fogalmakat, ítéleteket és következtetéseket tud képezni.

Az értelmet mind ezen műtétekben meghatározott, benne rejlő alaptörvények vezérlik, melyeknek megtartásától függ működésének egész törvényszerűsége. Azon tudomány, mely ezen működés törvényeit ismerteti, gondolkodástannak (logikának) hivatik.

38. §.

A fogalom.

A fogalom forrása a szemlélet, tehát a valódi tárgy maga, mely képzetet ébreszt a tudatban, e szerint a fogalom a létező tárgy és a felfogadó értelem kölcsönhatásának szüleménye, melyet az értelem a tudatban egységes képzetté egyesít.

A fogalmak vagy egyed-fogalmak, vagy általános fogalmak. Az egyedfogalmak külső tárgyakkal láthatók, ily esetekben maga a tárgy beszél hozzánk.

Azonban másként áll ezen dolog az általános fogalmaknál, itt hiányzik minden természetes megjelölés, ha

ezen természetes megjelöléseket maga az értelem nem állítja elő saját tevékenysége által.

Az általános fogalom tárgya nem egyes tárgy, hanem az oly egyes tárgyak osztálya, melyek valamely belső rokonság (hasonlóság) által összetartoznak u. m. pld. valamennyi fa, valamennyi ember, valamennyi ház.

Ennél fogva mint összetartozók egy-egy osztályt képeznek.

Mind az egyedi, mind az általános fogalmak a képzetekből elvonás és általánosítás által keletkeznek.

Az értelem szemléletekből, még pedig összehasonlítás (comparatio) elvonás (abstractio) és egybefoglalás (conceptio) által képezi a fogalmat.

39. §.

Az elvonás és általánosítás.

Az elvonás az elmének azon tevékenysége, melyben különválva megfigyel valamit, pld. látunk nagy mennyiségű lovat, a melyek egyébként mindenben megegyeznek egymással, de színükre nézve különbözök: ily esetben a szín fogalma e.válík a ló fogalmától s úgy képzeljük a szint, mint ha az önállólag is létezhetnék.

Azon lelki működést, midőn a tárgyak egyes tulajdonságait elkülönítjük, s azokat önállóan elképzelni tudjuk: elvonásnak nevezzük.

Ez koránt sem tudományos eljárás, mely csak néhány értelmes főben fejlődik, hanem mindennapos tény, melyet minden emberi értelem élete minden pillanatában véghez visz.

A mint valamely tárgy érzékeinkre hat, elménk azonnal majd egyik vonást vészi figyelembe, majd a másikat, mindenesetre akár színét, szagát, ellenállását vagy hőségét, végtére csakis tulajdonságaik szerint ismerjük a testeket.

Es e tulajdonságokat egymás után kell megállapítanunk, mert mindenikről csak akkor lesz határozott eszménk és fogalmunk, ha külön figyeljük meg sajátosságait. Példa: egy kő; ezt meghatározhatjuk, hogy ez vagy kőva, vagy kövezésre való, vagy építő mész kő vagy drága, ék-

szernek való kő, a szerint a mint figyelembe vesszük alakját, keménységét, színét, fényét.

Vagy pedig ha szemünk egy piros tárgyat vesz észre; az ideg ily nemű ingerlése ennek megfelelő érzéki képet nyújt. Sokféle piros szín az árnyalatok különbségét mutathatja; ezeknek összehasonlítása által azon közös tulajdonságra jutunk, mely a piros színnek és árnyalatainak fogalmát nyújtja.

Vagy ha például sok különböző ház szemlélete fordul meg tudatunkban, és ismét észreveszünk valamely házat; akkor a visszaidézés törvénye szerint a házokról előbb nyert szemléleteink megújulnak. Így fejlődik a házról fogalmunk, mert pld. ha a ház általános fogalmát akarjuk elgondolni, képzeletünk át fogja futni mindazon különböző házakat, melyeket láttunk, hogy belőlük a ház általános képzetét létesítse.

E szerint alkotjuk meg a hőség, a súly, a szín, a villamosság, a gyűlölet, a barátság, a jószág, a birtokos, a munkás és a tudós eszméit stb.

Minél számosabbak elménkben a tárgyak, ilyen amolyan tulajdonságait illető eszméink, annál pontosabban végezhetjük a tárgyak egybevetését és összehasonlítását, kutatva, meg van-e bennök vagy nincs-e valamely tulajdonság, s ha megvan, minő fokban van meg, minő feltételek alatt satb. Összehasonlítás-utján a tárgyakat tehát csoportosíthatjuk, úgy, hogy ugyanegy időben, mindarra gondolhatunk, melyekben ugyanazon tulajdonság fellelhető. Midőn pld. egy repülő állatot veszek észre, ezen kép egy érzéki szemlélet. Észreveszek rajta szárnyakat, hátgerinczet, tudom, hogy meleg, piros vére van, tojások által szaporodik. Ezek az egyes madár érzéki képének alkatrészel. Sok madárban ugyanezt tapasztalom, bár az egyes alkatrészek végtelen különbözőséget tüntethetnek fel. De valamennyiben közös a gerincz, meleg vér, szárny, és tojással való szaporodás. Ezen vonások együtt a madár fogalmát képezik.

E közös jellemvonásnak ismerete felette fontos ránk nézve, mert ennél fogva nem kell az egyes tárgyakat külön-

külön megismernünk, hanem a hasonlókat egy csoportba vagy osztályba sorozhatjuk, s a mit a csoport egyes tárgyai-ról megismertünk, biztosok lehetünk felőle, hogy a csoport többi egyedeinél is felleljük.

Ily módon rövidül meg elménk munkája és válik egyuttal termékenyebbé, mert minden természeti tárgyról külön sajátos eszmét alkotnunk lehetetlen volna. De feltéve, hogy ez lehetséges eset, akkor nem értethetnők meg magunkat mással egyébként, mint hogy magukra a tárgyakra utalnánk.

Könnyű megérteni, hogy minden általános eszme, vagy fogalom szükségkép elvont eszme is, mert, hogy megeljük miben hasonlít több egyed, s hogy csak közös jegyeiket vehessük figyelembe, elvonás útján mindent mellőzünk mi bennök különös, elütő.

Az egyes tárgyakat az összehasonlító értelemnek kell összefoglalni és pedig azáltal, hogy valamennyit egymásra vonatkoztatja s ekként az általános fogalom terjedelmét megállapítja. E két eljárási mód tehát igen közel áll egymáshoz is.

Az általános jellemvonás még inkább kidomborodik az által, hogy ennek alapján a fogalmat nevekkel látjuk el.

Minden forgalomra egy-egy szót használva nagyon megkönnyebbül a dolog, az egyszer választott szó, a mint a nyelvten nevezi, köznév, lehetővé teszi, hogy távoleső és láthatatlan tárgyakról is beszélhessünk, minthogy a beszélgetők előtt a szóba kerülő fogalom ismeretes jellemvonásokat, képzet-csoportokat stb. jelenít meg.

40. §.

A beszéd.

Az emberi értelem működésének, a gondolkodásnak külső érzéki kifejezője a nyelv. Sajátképi nyelvnek csak azt a beszédet, vagyis azt a nyelvet mondjuk, mely tagolt hangokból s e tagoknak értelmet kifejező csoportjaiból az az szavakból áll.

Ily értelemben a nyelv csupán az ember tulajdona. Azt a tényt, hogy az állatnak nincs nyelve, nem physikai

és physiológiai különbségekből, hanem csakis az embert az állattól elválasztó szellemi különbségekből lehet megfejtetni.

Az egyenlő tárgyaknak osztályképzés czéljából való összesorolása fölötte meg van könnyítve az elnevezés által. Azon egyenlő név, melylyel valamely osztály minden tagját megnevezzük az egész osztályt visszaidézi tudatunkba, mihelyt annak csak egy példányát is felemlítjük, minthogy ezen névvel a fogalom elválaszthatatlan összeolvad.

A nyelv képződése által nyer a tudomány és művelődés nagyobb lendületet. Az öregebbek műveltsége hagyomány és írás útján jut a fiatalabbak birtokába, s minden nemzedék az ő művelődését a helyett, hogy előről kezdené, a mult műveltségéhez fűzi. Ezen szellemi kincs legnagyobb részt le van téve az egyes népek irodalmában, azaz műveltségük irott emlékeinek összegében. Még a jelen XIX. században is eleget táplálkozunk a görögök és rómaiak műveltségével.

Minthogy a fogalmak közlésének eszköze a nyelv, ezen oknál fogva ez képezi az oktatás első és legfontosabb tárgyát. Szóval a beszéd (a nyelv) testünk e csodás hangszere az embernek drága kiváltsága.

Elménk minden tevékenységében, úgy az elvonásban is van fokozatosság.

Egy eszme többé vagy kevésbé elvont s minél kevesebb benne úgy szólván az érzéki elem, annál több figyelem szükséges megértésére. Nagyon elvont fogalom, az idő, a tér, ok, okozat stb.

Elvont eszmék kiváló értelemben: a matematikaiak, a mechanikának tanulmánytárgya a mozgás, az arithmetikáé a szám, a geometriáé a kiterjedés.

Magában a kiterjedésben a geometria csupán a hosszúságot és szélességet veheti tekintetbe, mellőzve a mélységet; így jut a sík fogalmához: a síkot elemelve, találja meg benne a vonalat és a vonalban a pontot.

Mind ebből semmi sem létezik elszigetelten, külön a természetben, mind a mellett ezen elvont fogalmakon alap-

szik az egész geometria. Ha tehát az ember csak arra akarna tekinteni, a mi tehát érzékelhető: alig követhetné a tudományok haladását, még kevésbbé vehetne részt fejlesztésökben.

41. §.

Az ítélet és elmélkedés.

Az értelem nem működhetik megkülönböztetés és összehasonlítás nélkül, azaz, hogy valamit szóban vagy gondolatban ne állitana. Minden értelmi működéssel ítélet jár, mert az ítéles abban áll, hogy valamiről valamit állítunk. Még a tagadó ítéletekre is illik e meghatározás, mert tagadni, annyit tesz, mint állítani valaminek a nem létezését és egyszersmind állítani ellentétének a létét.

Oly lényre nézve, mely a tárgyak pusztá szemléletére volna szorulva, nem léteznék sem tévedés sem igazság. Az ítélettel kezdődik tulajdonképen minden ismeret és minden tudomány.

Ítélet által a fogalmakat az észre vett tárgyakra alkalmazzuk és ezeket általuk meghatározzuk, mi által a tárgyat tisztába hozzuk, azt a mi az alanyhoz tartozik, az állítvány által nyíltan kiemeljük s a tárgynak tartalmát meghatározzuk. Az ítéelő tehetség tökéletesítése követeli, hogy a tárgynak minden nemű tulajdonságára és vonatkozására figyeljünk, ez által az ítélet élességére teszünk szert, mely az ítéletnek fő jellességét teszi.

Miután értelmünk fogalmait ítéletekké kapcsolta egybe ezen ítéletekből elmélkedő sort alakít. Az elmélkedés úgy viszonylik az ítélethez, mint az ítélet a fogalomhoz. Elmenk ezen működése szolgál kiválóan ismeretünk bővítésére; általában mondható: az elmélkedés azon értelmi munkásság, melyben ismerettestől más eddig ismeretlennek megismerésére jutunk.

Minden beszéd tudvalevőleg kifejezett mondatra vezethető vissza, a mondat ép úgy alapeleme a nyelvnek, mint az ítélet alapténye a gondolkodásnak.

Minden ítéletben alanyt és állítványt különböztetünk meg.

Az alany az ítélet tárgya, az állítmány az, a mit a tárgyról kimondunk, azaz a fogalom, mi több tárgyra is alkalmazható.

Az alany és állítmány egybetartozásának kifejezője nem fogalom, hanem csak kapocs.

42. §.

Következtetés.

A következtetés, másképp okoskodás, a tárgyat az okság szerint határozza meg; tudniillik egyik ítéletből mint okból a másikat mint következtést hozza ki. E szerint a következtetés egyik igazságból egy másikat hoz ki. A gondolkodásnak ezen módja által a természet és élet körében vagy az események okait nyomozzuk, vagy okokból következtetéseket vonunk le.

Miként láttuk, lélektani tekintetben minden ítélet közvetített és pedig az úgy nevezett lélektani ok által, mert minden ítéletet megfontolás előz meg, mely megfontolást a lélektani ok dönti el.

Hogy az ítélet alanyának és állítmányának összekapcsolását valamely ok alapján (mely a „logikában“ érvnek is neveztetik) eldönthessük, okvetlenül szükséges, hogy az oknak mind az alanyhoz, mind pedig az állítmányhoz való viszonya ismeretes legyen, mi ugyan annyi ítéletben nyeri meg kifejezését.

Az így nyert két ítéletet a következtetés előzményeinek mondjuk. Pld. legyen az alany A, az állítmány B s az ok M, mely a logikában „középfogalomnak“ is mondatik, akkor a következtetések legegyszerűbb és általános alakja szerint a következő ítéleteket nyerjük.

$$A - B$$

$$M - A$$

$$M - B$$

Minden ember halandó,
az orvos ember

tehát az orvos halandó.

Az első előzményi ítélet felső tételnek, a második előzményi ítélet alsó tételnek, a következtetett ítélet pedig záró tételnek neveztetik.

Az alsó tételt alárendeljük a felső tételnek, s így az alsó tétel csak különleges esete a felső tételnek, ennél fogva, hogy ezen alárendelés biztos legyen, szükséges, hogy a felső tétel általános érvényességgel birjon. Csakis ha általánosan áll az, hogy „minden ember halandó,” lesz biztos föntebbi zártételünk, hogy t. i., az orvos is halandó

A következtetés tehát lényegileg azon alapszik, hogy a különlegest az általánosnak alárendeltük, mely gondolkodási eljárás lehozásnak (deductió) neveztetik. Minthogy azonban tapasztalásunk szerint, csak is a különleges vagy tulajdonképen az egyes tűnik fel előttünk közvetlenül, ennél fogva mindenek előtt az általános ítéleteket (melyek tudniillik következtetéseinkben a felső tételeket képezik,) kell a különlegesebből, az egyes esetekből kihoznunk, ez főleg a behozás (inductió) útján történik meg.

Azonban a legtöbb esetben a tudománynak nagy nehézsége ép a második igazságnak pontos megállapításában rejlik,

Az igazságszolgáltatásban, például, fonfos annak a felderítése, vajjon elkövetett-e a vádlott lopást, csalást vagy gyilkosságot. Például: Péter megölte Pált. Mindenki, a ki csak jogtalan támadás ellen védve életét, s így kényszerűségből öl meg mást, tudjuk, jogosan cselekszik, nem bűnös, ez az ismeretes általános igazság. Hogy Péter megölvén ellenfelét, jogosan cselekedett-e? Ez az egyes eset, melyről még nincs ítéletünk, csak azt kell tehát megtudnunk, vajjon Péter jogos önvédelemben ölte-e meg Pált és azután az ismeretlen esetet befoglalván az ismeretes igazság körébe állíthatjuk, hogy jogosan cselekedett.

Látni magából a példából, hogy közvetítésre szorulunk, v alahányszor ismeretesből ismeretlenre akarunk következtetni. Minden jogos védelemben esett kényszerű cselekedet, megengedett cselekvés; ez az ismeretes általános igazság. Péter megengedett módon cselekedett-e? ez a részleges igazság, mely ismeretté csak elmélkedés által válhatik, Péter

ellenségét megölén, csak kényszerű önvédelemben cselekedett: ez a közvetítő igazság, mely által a másikhöz jutunk.

43. §.

Az ítélet igazsága.

Az ítélet igaz, ha képzeink közt oly összeköttetéseket vagy oly szétválasztásokat állapít meg, melyek e képzetek tartalmának megfelelnek, különben nem igaz.

Hogy e tekintetben az ítélet megfelelő-e vagy sem, azon módtól függ, mely szerint a megfontolás s az eldöntés végbe megy. Sok ítélet azért nem igaz, mert minden megfontolás nélkül mondjuk ki. Pl. az üstökös háborút vagy döghalált jelent.

A kellő megfontolás előtt létesített ítéleteket előítéleteknek hívjuk. Vannak továbbá oly ítéleteink, melyeknél meg van ugyan a megfontolás, de nem terjeszkednek ki a lehetséges állitmányok egész körére, mi által egyoldalúakká válnak. Végre megtörténik az is, hogy a megfontolás kiterjed ugyan minden állitmányra, de az eldöntés bizonyos kimenetele iránt már előre el vagyunk fogulva.

Ilyenek pl. azon ítéletek, melyek a kedély állapotában, a vágyakban, reményben aggodalmakban, hajlamokban, szenvedélyekben stb. lelik alapjukat. Ilyesmi által történik aztán, hogy ítéletünkben épen azt hozzuk ki, mit kihozni akartunk, midőn tehát gondolkozásunkat nem a tárgyi, hanem az alanyi oldal vezérelte. Az elfogult kedély sokszor belekeveredik az értelem dolgába, ezen beleelegyedés az, mi az igazságnak felderítését sok tárgy fölött, pl. önmagunk fölött annyira megnehezíti.

Megemlítendő még, hogy a lelki élet folyamában az egyes embereknél, sőt egész társaságnál, de még korszakoknál is uralkodó eszmék fejlődnek ki, melyek sok ítélethezásnál módosító befolyást gyakorolnak. Rendesen az ily uralkodó képzeink szerint irányulnak, a mindennapi dolgok fölötti véleményeink. A nyilvános életben a különböző pártok és felekezetek ítélete ugyanazon tárgyról különböző szokott lenni, mert különböző szempontokból következtetnek.

Az igazságnak legveszedelmesebb ellensége az érdek.

A bírónak nem szabad saját ügyében itélni s a tanu annál hitelesebb, mennél kevesebb érdek köti a vallomástárgyához. A szeretet azért oly vak, mert az érdek elrabol minden megfontolást s a szeretetnek legnagyobb foka, az önszeretet, az igaz ítéletet önmaga fölött majdnem lehetetlenné teszi. Ha minden igazságaink oly közönyösek és ridegek volnának, mint a mennyiségtaniak, akkor az igazság kutatása sokkal könnyebb volna.

Minden ítélet gazdagítja tudatunkat, mert oly összeköttetéseket hoz létre, melyek előbb nem léteztek s melyek a gondolt tárgy tartalmának valóban megfelelnek. A gondolkodásnak minden előhaladása ítélethozásokat tételez fel, melyek közül némelyek a dolog megvilágítását (elemző ítéletek) eredményezik,

44. §.

Inductió és Deductió.

A deductió általános eszméből von részletes következtetést, az inductió ellenkezőleg részleges tényből indul ki és az általános törvényt kutatja, melynek alapján az egyes tény ugyanazon körülmények közt mindig ugyanazon módon történik. Például: tapasztalták egymásután néhány eset, vagy kísérlet alapján, hogyha valamely gázra vagy gőzre nyomást gyakorlunk, az összenyomható s vesztfogatából, míg térfogata nő, valahányszor a nyomás kisebbedik. Kutatni kezdték tehát e különböző tények összefüggését és megtalálták végre ez általános törvényben kifejezve:

Valamely gáznemű tömeg térfogata fordított viszonyban áll a rá gyakorolt nyomással.

Ép úgy vezetett a földreeső tárgyaknak számos kísérleti megvizsgálása ez általános törvényhez:

Az esésben befutott tér az idő négyzete szerint növekedik.

Az inductio tehát két rendbeli működést foglal magában. Először két vagy több tünetény közt oly viszony állapítandó meg, hogy az egyik ném létesül a másik nélkül s hogyha az egyik adva van, a másik szükségkép létezik; elménk ezen eljárását ez az elv vezérli: ugyanazon ok bárhol és bármikor ugyanazon okozatot létesíti.

Ezen elvet nem csupán a tudományos kutatásban alkalmazzuk. Ennek alapján tartózkodunk, ha egyszer megégettük magunkat, a mennyire csak lehet, a tüztől.

Használjuk ugyanazon betegségben ugyanazt az orvosságot és alkalmazunk egyáltalán ugyanazon körülmények közt oly eljárást, mely egyszer célhoz vezetett.

Ezen elmélkedés két neme különben igen közel áll egymáshoz: maga az inductió ugyanis az általános nyelvnek uralma alatt áll, másrészt pedig számos általános igazsághoz, melyből a deductió részleges igazságait vonja le, csakis inductió útján jutottunk.

Latnivaló ezekből, hogy az inductiv általánosításra legfőbb kellék az elmének azon képessége, hogy a legkülönfélébbnek látszó tünetmények alatt a hasonló jellemvonásokat feltudja fedezni.

Enélkül se Franklin nem fedezhette vo'na fel a földi és égi villamosság egyeneműségét, se Newton rá nem jött volna arra a gondolatra, hogy az égitesteket is az az erő mozgatja, a mely a földieket.

Az okoskodás rendesen az általánosítás bebizonyítására szolgál. Ha általánosításunk helyes volt, akkor annak minden hozzá hasonló eset alkalmával igaznak kell lennie, eszerint róla oly esetekre is következtetünk, a melyeket az általános ítélet alkotásakor nem ismertünk. Így Newton azon észrevételéből, hogy az olaj, gyanta stb. mint erős fénytörésű testek égékenyek, később észébe jutott, hogy a gyémánt is erősen megtöri a fényt s ennél fogva a közmelegyőződés ellenére azt állította, hogy annak is égékenynek kell lennie s a próba állítását csakugyan igazolta.

Ezekből kifolyólag következik, hogyha az értelem egyfelől ugyanis a szemléleteket kétfelé bontja, másfelől azon kapcsolatot keresi, mely azokat egységes egészbe foglalja. Azt az irányt elemző, (analytikai inductió) emezt összetevő (synthésis, deductió) iránynak nevezzük.

Mindkét módszer közvetíti egymást, mert egyelőre csak az egyes, a részleges nyújt tapasztalást nekünk, de az egyes és részleges magán hordja az általános jelleget, melynek tagja. A részlegesen pedig nyilvánul az általános

és így lesz megérthető, mint viszont az általános a részlegesen lesz valódi értelemben megmagyarázható. „Nur Analysis und Synthesis zusammen, wie Aus- und Einathmen machen das Leben der Vissentschaft.“ — Göthe.

45. §.

Az értelem művelése.

Az értelem lassankint és fokozatosan fejlődik s ezen fejlődés az ember kora fiatalságától egész agg koráig tart.

Az értelem fejlődésének feltételei a következők :

I. Meg kell lenni azon anyagnak, melyen az értelem magát gyakorolhatja. Ezen anyagot az érzéki észrebevés s az emlékezés szolgáltatja, melyek a tapasztalást alapítják meg. Minél tapasztaltabb valaki, annál több anyag áll itélő erejének rendelkezésére.

II. Hogy az érzéki és emlékezeti anyag értelmi összeköttetésekbe hozható legyen, ezen anyagban mozgalomnak kell létre jönni, mi által az esetlegesen létrejött, de nem mindig gondolatszerű összeköttetések feloldódnak s új, a képzetek tartalmának megfelelő alakok lépnek helyökbe. Ehhez mindenképp előtt képzelődésre van szükség.

III. Az egyes képzettömegnek az általános tudat homályos háttéréből ki kell emelkedniök, hogy mint a létesítendő ítéletek alanyai a tudatban szilárd állást foglalhassanak. Ehhez figyelemre van szükségünk. A gondolkodásnak legnagyobb ellensége a szórakozottság, mely tárgyról tárgyra ugrándozik.

IV. Az értelem fensőbb kiképzéséhez továbbá a nevelés és oktatás szükséges. Ha az egyes embernek mindazon értelmi vonatkozásokat, melyek a tapasztalás tárgyai közt fennforognak s melyek a megismerés előtt önként és könnyen fel nem tárulnak, saját erejéből kellene kifejtenie, akkor csak egyes ismeretekre volna szorítva, melyeket t. i. a véletlenség játéka tár elébe. A nevelés és oktatás e tekintetben segítségére jönnek az embernek, a mennyiben az értelmi vonatkozások egész rendszereit már készen nyújtják át neki.

Ezen rendszereken számtalan emberi fő és egész nem-

zedékek combinált értelmi tevékenysége dolgozott. Ennél fogva az értelem kiművelése nem csupán az egyednek személyi érdeke; közös feladata és munkája ez a társadalomnak, az egész emberi nemnek.

Hogy mennyire korlátolt az emberi értelem fejlettsége ott, hol a nevelés ki nem fejlődött vagy át nem ültetett, bizonyítja a vadon felnőtt emberek s a vad népek elijesztő, példája. A civilisált államokban nem csak az iskola nevel, hanem maga a társadalom is értelmes intézményeivel és életformáival, szokásaival, erkölceivel és törvényeivel, melyek az olyan egyént is folytonosan értelmességre nevelik kinek nincsenek különös nevelői és tanítói.

Az emberi értelem miveltség történeti haladása már jelenleg is igen nagy. Ezen emelkedés föltételei: a tudományos munka felosztása, az értelmi munka eredményének átöröklődése nemzedékről-nemzedékre s új tudományos módszerek kitalálása, melyek a búvárkodó szellemnek új utakat nyitnak meg. E haladás legfeltűnőbb a természettudományokban. A természet mindinkább átlátszóbbá lesz, az értelem előtt s a legborzasztóbb természeti tűnemények is elvesztik rettenetességüket.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

46. §.

Az ész, mint az eszmék tehetsége.

A nyelv használata az ész kifejezéssel, minden esetre azt jelöli, a mi a legmagasabb, legtökéletesebb az emberi szellem fejlődésében, tehát a gondolkozás, érzés és akarat legnemesebb formáját.

Az ész, miként a lélek minden tehetsége, csak hatványilag van meg és hogy tevékenynyé váljék, serkentésre és fejlesztésre van szüksége.

Az észbeli képesség először a valláserkölcsei érzelemben vagy a lelkiismeretben mutatkozik munkásnak, mint a melyben legbensőbben s legközvetlenebbül tudjuk meg vonatkozásainkat az érzékeletti világhoz. Az erény, igazság és jog szándékos megsértése a természetes érzést fel-

háborítja s ellenkező törekvéseire seikenti. Ha ilyenkor maga az értelem — akár érzéki előnyök végett, akár tanusított erélyénél fogva — helyettesítőleg is akarna föllépni, mégsem tartóztathatja vissza a belső rosszalást, mert hiszen a lélek epen lényegében érzi magát sértve.

Az ész hasonlólag az érzékhez, közvetlenül észretevő tehetség, t. i. az Istennek és isteni dolgoknak észlelése vagy belső tapasztalása.

Ezen észlelés azonban nem szenvedőleges, nem pusztán befogadó, mint az érzéki észretevés, sőt az ész hasonlólag az értelemhez, egyszersmint alkotó és alakító tehetség, valamint t. i. értelmünk az érzéki szemléleteket fogalmakká, úgy eszünk az ő belső szemléleteit eszmékké képezi:

Lelkünknek törvényszerű belalkatánál, azaz értelménél fogva meg van az az ösztöne, hogy mindenre nézve kielégítő okot keresünk, hiszen mindennek, a mi történik, meg van az oka: így hangzik az okosság (causalitás) elve.

Az ész feladata felkeresni e tényekben az észszerű összefüggést, okát tudni adni, minden ítéletünknek, ebben áll az emberi értelemnek legfőbb munkája. A lelki életben az alsóbb munkásság mindenkor a felsőbbet gerjeszti föl: így az érzék külső észrevételei által az értelem munkásságát, ez pedig egységre törekvésével az ész munkásságát gerjeszti fel.

Mert az emberi szellem úgy van alkotva, hogy az Istent ne csak keresse, hanem észrevalósága segélyével fel is ismerje, szeresse és imádja. Az ész mint az isteni elem, az Isten képmása az emberben. Plato szerint: „A lélek szeme, melylyel a körülötte levő istenit látja.“

Az emberi természetnek az észképesség sajátja, ezen képesség fejlesztése minden egyesnek s az egész emberiségnek legmagasabb célja, minden nevelésnek öntökéletesedésnek, minden kulturának eszménye, mire fokról-fokra emelkedhetik az egyed. Az ész gondolkodás útján felfogja a létezőnek belsejét, annak erőit, törvényeit, céljait. Ez uton a tudományt és művészetet gazdagítjuk, részint új célokat tűzünk ki, mi által a társadalmi életet tökéletesítjük.

Az ész, melylyel az emberi lélek megáldatott, véges hüvelybe burkolt végtelen mag.

Semmi sincs, a mi az emberi szívet annyira fölemelhetné, következőleg az élet mindennapi jeleneiben s a szenvedélyek és indulatok örök ostromában hozzáragadt szennyől annyira megtisztíthatná, mint az Istenség nagy gondolatával való foglalatoskodás. Ennek folytán ébred a gondolkozóban a csudálat, tisztelet és hála legmélyebb érzelmeinek azon kimagyarázhatlan vegyülete, mit emberi nyelven imádásnak mondanak.

47 §.

Az eszme és az eszmény.

Az eszmék az ész képzetei, melyeket ez a tökélynek benne rejlő törvénye szerint képez.

Csupán az ész tehetsége teszi lehetővé, hogy mind az egyes ember, mind az összes emberi nem, mind pedig összes emberi viszonyaink folyvást haladólag tökéletesedhessenek.

Minél inkább fejlődik az ész, azaz minél inkább tudatunkba emelkednek az eszmék, annál tökéletesebbek lesznek az eszmények, s annál tisztább az általok felidézett lelkesedés.

Ez utóbbi ugyanis az öntudatos szellem azon hangvata, melyben felemelkedést és erőt nyer oly működésre, mely megfelelvén az eszménynek — egyedül képes a lelket teljesen kielégíteni, mert ekkor az ember arra eszmél, hogy haladólag folyvást közeledjék a legmagasabbhoz, melynek eredeti előképét önmagában hordozza. Az eszmény (ideál) szemlélhetőleg tárgyi jelességekkel felruházott mintakép.

Nincs vallás, melyben az isteniség eszménye, — nincs tudomány, melyben az igazság eszménye, — nincs erény, nincs jog, nincs állam — és népélet, hol a jóság eszménye — nincs művészeti tünemény, melyben a szépség eszménye ne létesült volna. Az ész hozza az embernek az élet valódi céljait öntudatra. Ezek maguk azonban, az egészre

ható élet-irány által lesznek érthetőkké, minthogy az ember az itt lévő individuális lét szűk korlátaiban felemelkedik és épen ez által a saját belső életére a magasabb kifejlődés visszahat. És csak ezen az egészszel kölcsönös érintkezés, csak ez odaadás és elfogadás által nyer az emberi élet valódi önbecset és talál magasabb megnyugvást önmagában.

Az emberek észbeli fejlődése a századok folyamában sokféle változást mutat, sok, a mit előbb biztos igazságnak, szent érzelemnek, jótékony rendezkedésnek tartottak, később az nyilvános rossznak tekintetett. A természettudományt, mint az örök igazság elleni ellenszegülést eltiltották, vagy a valóságos rajongás belekeverése által varázslássá és jóslássá változtatták s úgy a csillagos égi, mint a földi tünteményekből az emberiség sorsát olvasták ki. A boszorkányokat megégették, az igazságszolgáltatásnak kinzószer által segítettek.

Sok megváltozott és ezen új nézet mód az emberi munkásság színterét is lényegesen kibővítette. Az emberi meggyőződés, emberi erő, emberi munka lépett munkásságba.

Ezzel összefügg az is, hogy az emberi méltóság, emberi jog, emberszeretet, minden emberi erő akadálytalan kifejlődése, általános népműveltség, iparszabadság, az egyesek áldozatkészsége közczélokért és a körnek gondoskodása az egyesekről s más eféle eszmék mindinkább tért nyertek, hogy a legcsekélyebb embernek is az élet és vagyonbiztonság, a törvényes szabadság biztosított, hogy a vakok siketek, elmebetegsége és szegények számára mindenféle intézetek állítottak, hogy a vétkesekkel szemben emberi bánásmódot használnak; hogy a fajgyűlölet és a felekezeti torzsalkodás mindinkább múlik; hogy általában inkább kiengesztelni és megmenteni, mint harcolni és megsemmisíteni akarunk, hogy egyszóval humánusabban gondolkozunk, érzünk és cselekedünk, mint a „rég jó világban“. S mégis mily messze van még céljától az emberiség!

Meddig fog még tartani, míg a legbölcsebbek s legjobbak eszméit a tömeg megérti s kétségtelen uralomra juttatja.

Összegezés: A jelzett processusok által lassanként létrejön szellemvilágunk fölépítése.

Képzeteink rendszerében mindenekelőtt a külső és benső észrevét két köre, tehát az anyagi és a szellemi válnak ki egymásból; mi a külső és benső észrevét összeköttetése által történik. Így összes szellemi nyilvánulásunkra a következő köröket kapjuk: először az érzéki világ anyagi körét, melyhez saját testünk is tartozik minden jeggyel (ismérvekkkel) viszonyokkal, tünetekkel, melyek a külső észrevét alá esnek; másodszor saját szellemvilágunk anyagtalan körét, minden tünetekkel, alakokkal, tulajdonságokkal és erőkkel együtt, a mint azok a benső észrevét alá tartoznak; harmadszor az anyagi és anyagtalan dolgok összefüggésének és kölcsönös vonatkozásának érzékszellemi körét.

Végre a lélek behat saját mélységébe s az érzékfeletlinek szemléletéhez, a végtelenhez jut el. Ebben a tiszta szellemi spherában megtalálja a lélek minden létezőnek ősalapját, minden törekvésnek mintaképét, ezen eszményekben: Istenség, igazság, szépség, jóság, szabadság.

Ész, szent eszményi érzelmek, erkölcsi szabad akarat.

HARMADIK RÉSZ.

A lelki élet állapotváltozásairól.

ELSŐ SZAKASZ.

Az érzelmekről.

48. §.

Az érzelemről.

Az érzelemben saját állapotáról értesül a lélek. Az érzések, melyekre végelemzésben összes lelki állapotainkat visszavezethetjük, a lelki élet legelső elemeit képezik. Az érzelem állapota a kellemes és kellemetlen körében mozog. Okaira nézve homályos és csak gondolkodás által lesz világos előttünk, hogy miért érint bennünket egy valami kellemesen, más valami pedig kellemetlenül.

A képzet természeténél fogva objectiv, az érzelem subiectiv, saját állapotunkat hozza tudatunkra, azért az ember lelki súlypontját az érzésben kell keresnünk.

Az érzelemben a lélek ugyanis működésének saját énjéhez való vonatkozását fogja fel, tehát azt a hangulatot, mely tevékenysége által örömet vagy kedvetlenséget ébreszt a lélekben.

Az érzelem tehát tudatos állapota vagy öntudatos hangulata a léleknek, mely az ismeret és a vágy tárgyilagossági tevékenységének benyomásai által idéztetik elő.

Az érzésnek a lélek minden tevékenységén keresztül kell mennie, hogy az érzelem által, úgy mint a rajz, az elevenítő színek által, bensőséget és melegséget kapjon.

Az érzelemben van ugyszólván egész lelki világunknak

legbensőbb és legmélyebb kutforrása, melyből minden igaz, jó, nemes és magasztos fakad, de viszont belőle árad ki mind, a mi lelki életünk fejlődésére és kialakulására károsan hat s erkölcsi tekintetben lealacsonyítja az embert.

Az érzetek az érzelmekkel gyakran felcseréltetnek, pedig a következőkben különböznek egymástól: az érzetek a tett állapotait, az érzelmek a lélek állapotait hozzák tudatunkra.

Az érzelmesség összes tényeit három főcsoportba osztályozhatjuk: a hangulatok, indulatok és szenvedélyek csoportjába. Mindezek nem lényegileg, hanem főleg csupán erőfoki különbözetük szerint térnek el egymástól.

A kellemes és kellemetlen hangulatokon kívül vannak még u. n. vegyes hangulataink és ennek megfelelően vegyes érzelmeink is, melyek szorosan véve nem egyebek kedvünk és kedvetlenségünk gyors váltakozásainál, ily érzelmeket legvilágosabban akkor tapasztalunk magunkban, ha valamely jó humoros művet olvasunk, egymást váltogató nevettető és megható részletekkel, vagy pedig ha olyan drámát olvasunk vagy látunk, melyben a vig és szomorú jeleknek komikai és tragikai elemek gyorsan váltakoznak.

Vannak még számtalan érzelmek, melyek lelki életünkben keletkeznek. Pld. a várakozás, mely magában véve kedvetlen érzelemmel jár, de ha a várt esemény (feltéve, hogy ez valami kellemes dolog) bekövetkezik, a teljesülés ennél is kedves érzelmet okoz. Egészen hasonló ezekhez a keresés és megtalálás érzelme, csak hogy itt a tárgyat nem várjuk szenvedélyesen azaz tétlenül, hanem mindenféle cselekmények által iparkodunk előidézni a megtalálást, mi által ugyan legalább a várakozást gyakran kísérő unalom kedvetlen érzelmétől mentek maradunk, de annál inkább kinoz bennünket a keresés bizonytalan eredménye. A keresett tárgy megtalálása örömmel jár.

Mivel érzelmeink a legbonyolultabb lelki jelenségek közé tartoznak s az egyéni sajátos természet szerint fölötte számos árnyalattal bírnak a következőkben be kell érünk csupán a főbb érzelmek körvonalozásával.

49. §.

Öröm és vigság.

Örömnnek nevezünk minden élénkebb kellemes érzelmet. Vigságnak a lélek örvendetes hangulatát, elevenebb jó kedvét, mely a lelket vidorrá, derültté teszi. Az öröm és vigság testileg is nyilatkozik arczkifejezésben, tekintetben mosolyban s taglejtésben.

50. §.

Szomorúság és bu, vagy bánat.

Ezt úgy érezzük, mint lelki akadályoztatást, levertséget, komolyságot. Ezen érzelem testileg is megfelelő tünetekben mutatkozik, milyenek lecsüggesztett fő és kar, elborult arcz, tekintet és sirás stb.

A remény érzelme, mely kellemes hangulattal s azonnaltal van kapcsolatban, hogy valamely bennünket közelebbéről érdeklő s kíváncsi jó, némi nehézségek legyőzésével elérhető, vagy pedig valamely rossz elhárítható. Minél valószínűbb a kedvező eredmény, annál inkább növekszik reményünk s fokozódik teljes bizalommal. Ellentéte a csüggedés, mely azon tudathól fakad, hogy a jó elérése, vagy a rossz elhárítása nagy akadályokkal van egybekötve. Ha a dolog vége nagyon kedvezőtlennek ígérkezik, akkor csüggedésünk könnyen kétségbeeséssé válhatik.

A reménységből ered a bátorság érzelme oly esetben, midőn célunk elérésének akadályait legyőzhetőnek tartjuk s azért készek vagyunk azokkal megküzdeni. A bátorság igen nagy akadályokkal szemben merészséggé is fokozódhatik, de vakmerőséggé is fajulhat, midőn megfontolatlanul s csekély reménynyel valamely veszedelemnek tesszük ki magunkat.

51. §.

A félelem, vagy rettegés.

A félelem, vagy rettegés a jövődöben ránc váró bajok előre való tudásából származó érzelem.

Hatására nézve rendkívül leverő, cselekvő képességünket megbénító érzelem, mely rendes okoskodó képességünket is tehetetlenné teszi. A félelem különféle alakjai

közül megemlitendő az aggodalom, a gyanu. Ilyenkor minden olyan jelenséget nagyba veszünk, a mi máskor fel se tűnt volna. Nagy veszély idején a félelem hirtelenséggel az egész tömegre elragad s abban minden megfontolási képességet, rendet, fegyelmet felforgat.

A félelemnek ellentéte a nyugodtság, mely a veszély idején az elme rendes működésére képesít. A nyugodtságnak magasabb foka a bátorság, ennek ellentéte pedig a gyávaság. A bátorság testalkatunk mineműségétől is függ, erős, egészséges testalkat előmozdítja a bátorságot, míg a gyengeség akár szervezeti sajátság, akár betegség következtében a félelmet idézi elő. Leghathatósabb ellensúlyozója a félelemnek a tudás, a tudomány. A babona — főleg a tudatlanságnak következménye. S a babonában való hit a tudomány haladásával mind inkább fog fogyni.

A félelemtől való megszabadulás felettéb jól eső érzésben nyilatkozik.

52. §.

A harag.

A harag szervezetünket erős tevékenységre ösztönzi a szív gyorsabban mozog, a felizgatott agy az izmokat erős összehuzódásra készíti, a kezek ökölbe szorulnak, a test mintegy csatára készen, mereven áll. A haragban neki veresedik az ember, a hang a nagy erőlködésben durva lesz és rekedtté válik. A harag mindenesetre fájdalmas érzelem, ha azonban ellenfelünket legyőztük, gyönyörérzet származik. A harag nyilvánlásai életkorok, nemek s fajok szerint különbözők. Némely ember hevesen felfortyanó haragu s minden megfontolást félre téve rögtön, bosszút állni igyekszik, de meggondolatlan tettét, később gyakran megbánja. Midőn a harag állandóvá válik, gyűlölet a neve ez a boszu ki nem tölthetésének következménye.

53. §.

Indulat.

Indulatnak általában minden oly erős és hirtelen kitorzó érzelmet nevezünk, mely egész valónkat megrázkodtatja s a lelkiélet egyensúlyát megzavarja.

Az indulat szintén oka lehet valamely jónak vagy rosznak. Hirtelen fellépése által a meglepő képzet tartalmát addigi képzeink közé beosztani nem tudjuk, visszahatása lelki valónkra oly gyorsan következik be, hogy megbénítja gondolkodásunkat s magával ragadja egész lényünket pld. a váratlan nagy öröm, felfedezett csalás, megbecstelelt sértés stb. A rendkívül erős indulat könnyen elme-háborodást, sőt belső vérömlés folytán szívszélhűdést, halált is okozhat. A harag és indulat alatt magánkívüli állapotban van az ember, oly lelki nyilvánulásokra és cselekvényekre ragadtatik, melyekben önmagát kedélynyugalmának visszatérte után felismerni nem képes.

Minden érzelem indulattá fokozható, ha nagy a lelki nyomás, vagy az idegek ingerültségeinek fokozása által a kellő eszmélés elvonatik.

Az indulatot szokszor a legcsekélyebb ok is előidézheti. Vannak férfiak, kik a legkeményebb sorscsapásokat nyugalommal képesek eltűrni, de dühbe jönnek ha pld. valamely alkalmatlan pillanatban valami apró akadály éri őket.

Az indulatoknál az idegállapot megháborítása jelentékeny visszahatással van a lelki állapotra s ez azonnal rendes, szabályszerű tevékenységhez nem juthat.

Az indulatnak ki kell tombolnia magát s csakis, ha az idegállapot izgalma csilapult, fognak a lelki állapotok is rendes helyzetükbe visszatérhetni. E szerint a felizgatott test az, mely az indulat állapotában habár rövid időre is a szellemet uralma alá szorítja, s azt még inkább megfosztja szabad önelhatározásától. Ezért függnek össze az indulatok annyira a vérmérsékelettel. A vérmérsékletek közül a cholikus leginkább, a phlegmatikus legkevésbé mozditja elő az indulatok kitörését. A műveltség ellene áll az indulatok létrejöttének.

54. §.

A szenvedély.

A szenvedély általános jellemvonása, hogy föllötte önző, mindenben csak a saját érdekét tartja szem előtt, melynek kész mindent feláldozni.

A szenvedély telhetetlen vágy, és folyton újabb meg újabb élvezetre ösztönöz, továbbá vak minden iránt, a mi a hajlamot más, jobb irányba terelhetné, a szenvedély rabja nem fontolja meg a testi és lelki káros következményeket s a szégyenletes tetteket, a melyekbe belesodródik, másfelé viszont, nagyon is szemes és találékony mindazon tárgyak, utak és módok kieszelésében a melyekkel célját elérheti, végre önámító, a mennyiben nem hallgat a józan ész sugallatára, hanem inkább mindenféle agyafurt okoskodásokra, s mintegy igazolni iparkodik a maga jogosultságát.

A szenvedély vak és süket a helyes belátás képzei irányában. A szenvedélyes játékos nem képes felhagyni a játékkal, noha barátai vagy leg is legjobb barátja, saját esze bebizonyítja, hogy játéka által magát és családját tönkre teszi. Ennél fogva a szenvedélyes elveszti szabadságát is, mert saját jobb belátása, saját énje ellen kell cselekednie.

A szenvedélyesnek ezen feldult lelki egészsége a szenvedélytelen előtt az által tűnik fel, hogy a legtöbb esetben a szenvedély tárgya nem méltó arra, hogy az összes lelki tevékenység középpontjává tétessék.

Az indulatokat nem kell tehát felcserélni a szenvedélylyel. Az utóbbi nem mulékony tevékenysége a léleknek, hanem maradandó, uralkodóvá lett vágy és törekvés s az akarat körébe tartozik, az indulatok ellenben inkább lényegileg hangulati képzetek. Mind kettő ugyan rendkívül erős lelki mozgalmasság, mely a testi szervezetre fölötte nagy s többnyire káros hatást gyakorol. Az indulat gyorsan keletkezik s hamar csillapul le, ellenben a szenvedély fokozatosan nő s egyre mélyebb gyökeret ver.

Némely ember már természeténél fogva hajlandó némileg az erőszakoskodásra, s ha nem fékezi ebbeli hajlamát, az zsarnoki szenvedélylyé fajulhat el benne. Nagy befolyással van továbbá valamely szenvedély kifejlesztésére a hiányos erkölcsi nevelés, s kivált a rossz példa, ezen felül némely lelki működések is hathatósan élesztik a szenvedélyes hajlamokat. Így nevezetesen, a képzelet, mely a

vágy kielégítésével járó élvezetet tetszős képekben kiszíneztvén, folyton ösztönzi vágyódásunkat újabb meg-újabb kielégítés után.

55. §.

Önzési érzelmek.

Azon törekvés, melynél fogva saját jólétünket a másokénak magcsonkitásával is előmozdítani igyekszünk, önzésnek neveztetik.

Mindazon jelenségek, melyek az én képzetének kedvesek, minők a kivívott siker, elismerés, dicséret, tisztelet, mind emelik az önérzetet, ellenben az olyanok, melyek az ént gyöngítik, minők a meghiúsult törekvések, megvettetés, guny, a szenvedett erőszak s a korlátozás minden neme lenyomják az önérzetet.

Már a gyermek is örömet talál az oly tevékenységben, mely által énjének tulsúlyát a külvilág korlátai felett érvényesítheti, innét van rombolási vágya, játékszereinek erőszakos megváltoztatása s ez által elpusztítása, játszó társai fölött való zsarnokoskodása, a gyermeknek rombolási hajlama. A művelt felnőtt emberek helyes érdekeinek belátása folytán, a hasznos működés és értelmi képzés törekvésbe megy át s a helyett, hogy pusztítana, új alkatozatot létesít, a nyers uralomvágy a törvényesség létesítésének törekvésévé változik, mi által önmagát szorítja engedelmességre, mi az igazi társadalmi szabadságnak föfeltelete.

E mérték főleg akkor fog bekövetkezni, ha az egyed önérzelme társadalmi önérzeté tágu és nemesül.

Az ember a társadalom hatályának emelése által saját erejét fokozza, s ez által fölemeli magát az egyed tökéletességéből és mulandóságából a társadalmi egész hatalmi tökélyébe és nagyságába.

A társadalom ott képződik, hol az intézmények oly rendszere áll elő, melyek által az egyik személy a többi személyekkel kölcsönhatásba jön. A különböző egyedeknek, melyek a társadalmat képezik physikailag is kölcsönhatásba kell lépniök, s egymással ugyanazon közös téren

találkozniok. Ezen közös tér a családtagok számára a lakház, az állampolgárok számára a haza; az emberiség számára általában földünk. A nemzet azon physikai területen áll elő, melyen a társuló tagok az ő mindenféle sajátságai-
ikkal, kölcsönösen hatnak egymásra, a közösséget külsőleg is a nyelv, viselet, szokások által nyilvánítván.

A családi kör, mely a nőnek egész világa, a férfi részére szűkké válik mert neki a család érdekét kifelé kell érvényesítenie és védenie. Ennélfogva természetesnek tekintendő, ha a férfi valamely nagyobb egészhez, az államhoz, nemzethez egyházhoz, községhez stb. fűződik, hogy érte gondolkozzék, érezzen és hasson. Ezen célból lép a férfi elvi párt- vagy vállalat társak körébe, kik mindnyájan egy közös nemzet tagjai.

A társadalmi érzelmek közt kiváló helyet foglal a közös haza. Minden ember bizonyos nemzetiséghez tartozik, mindenkinek van hazája. A haza nem csupán a föld, a melyen élünk, hanem az emberek közössége, melyet rokonérdekek s még inkább a rokoneszmék, érzelmek és dicső emlékek egyesítenek (létesítenek). Végre emeli a hazafi büszkeségét mindannak tudata a mi jót és nagyot művel hazájában faja és népzete. Ezer féle édes emlékezet, megszokás, haszon és szeretet összefont érdekei a szív előtt kedvessé teszik a hazát s különös veszély idején annak védelmére ösztönzik a haza minden fiát.

A társadalmi önérzet létesíti továbbá a becsületérzést is. Az ember a társadalomban annyit ér, a mily mértékben magát érvényesíteni képes. Azon társadalmi körben, melybe az ember helyezve van, iparkodik személyiségét mennél inkább emelni, azaz mások becsülését kivívni, megőrizni és megoltalmazni.

56. §.

A rokonszenv és ellenszenv.

A rokonszenv nem egyéb, mint az, hogy a más örömet és buját akként érezzük, mintha az a magunké volna és másnak javára mindazt megteesszük, a mit ily esetben

magunkért cselekednénk. A legérdekesebb és leggyakrabban ismétlődő behatást teszi ránk a külvilág és az élő lények, ezek közt pedig különösen embertársaink, a mit az a körülmény mutat, hogy a feleinkkel való együttlét után oly igen vonzódunk.

A legtöbb gyönyört, a legtöbb fájdalmat embertársaink okozzák nekünk. Az öntudatban legkiválóbb helyet foglalnak el a rokonlélek folyton haliott, látott észrevételei, úgy, hogy ezek hiánya valóságos kellemetlen érzést okoz. A társas együttlés a rokonszenv kútforrása; de az ellen-szenv is ebből fakad.

A rokonszenv a különböző egyéniségeknél igen különböző. Az üres kedély hideg és közönyös marad az idegen örömek és szenvedések iránt. Mennél gazdagabban, több oldalulag és hatalmasabban fejlődött ki valamely emberben az érzési élet, annál bensőbb részvételre lesz képes az idegen jólét és balsors iránt.

A ki csak önmagával foglalkozik s így hangulatait ritkán s felületesen hozza viszonyba mások állapotaival, szükségleteivel s kívánalmaival, az ilyen embernek nem lesz sok rokon-érzete. Minél gazdagabb valaki érzelmi tapasztalatokban, annál rokonszenvezőbb lehet. A külső benyomások közt a hang a legélénkebb hatást teszi reánk. Az éj csendjében hallott jajveszékelés felettébb izgató. A siketek többnyire azért oly részvétlenek, mert a fájdalom hangját nem hallják.

A társadalmi érzelmek közt kiváló helyet foglal el az emberiség szeretete, mely a rokonérzésben gyökerezik. Természetünkben rejlik, hogy közelállóink sorsa iránt részvétellel viseltetünk s mennél inkább megszoktuk a családi körben, hogy együtt érezzük a közös örömet és bánatot, annál fogékonyabbak vagyunk utóbb az életben mások iránt is. Ez a rokon-érzés két alakban nyilvánul: először, részvétben a mások szerencséje és jóléte iránt, másodsor, a szájalomban a nyomor és szenvedés láttára.

Az együtt-örvendezés érzelve azonban jóval ritkábban jelentkezik, mint a szájalom; a résztvevő fájdalommal gyakrabban találkozunk, mint a résztvevő örömmel. Ro-

konérzelmünk élénkebb az oly ember iránt, kinek mindene elégett, mint az olyan iránt, ki valamely nagy előnyben részesült.

A résztvevő öröm biztos jele a nemes kedélynek, ellenben a káröröm mindig romlott szivre mutat. A gyermek szívében nem szabad túrnunk a kárörömet, nehogy azzal növekedjék fel.

Az irigység nem oly megvetendő, mint a káröröm, mert mentséget lel saját állapotunkban, mely oly ritkán szerencsés. Rendesen oly emberek előnyét irigyeljük, kik külső viszonyaikra nézve velünk egyenlő állásba tartoznak. A koldus inkább nézi irigy szemmel a másik koldust, ki koldulásában jó eredményhez jutott, mintsem hogy irigyelje a királyt.

A rokonszenvi érzelem gyakorlatilag úgy mutatkozik, mint jóakarát, mint szeretetteljes gondoskodás, szolgálatkészség, munkás segédkezés. Minden barátság, társaság (jó és rossz), a kedélyes családi- és társasélet, a honfiak és hivatástársaknak hűegyüttélése, politikai és irodalmi körök, tolvaj-társaságok stb. mindezen összeköttetések a rokonlelkek öszhangzása és rokonszenvezése által állanak elő. A példabeszéd is mondja: hasonló hasonlóval örömetest egyesül.

Az emberszeretethek ellentéte az embergyűlölet; ez nem erkölctelen és nem is igazi roszaakaratú gyűlöletben nyilvánul, mint inkább csak emberkerülésben s a zajosabb társasélettől való elszigeteltség iránti hajlamból áll.

A rokonszenv ellentéte még az ellenszenv (antipathia), mely egyike a legsajátosabb érzelmeknek. Rendszerint bizonyos külön ki nem magyarázható idegenkedésben rejlik, melylyel némely ember iránt első látásakor viseltetünk. Ez azonban gyakran a közelebbi megismerkedés után magától is megszűnhetik.

57. §.

A gyöngédség és szeretet.

A társas együttélésből származó gyönyör, melynél fogva embertársainkkal együttesen boldogok vagyunk. A társadalomnak saját életfentartásukról gondoskodni tudó

erős tagjai mellett, oly gyenge tagjai is vannak, kik erről gondoskodni képtelenek. A rokonérzelemnek tehát ösztönözni kell az erőseket, hogy gyengébb társaik segítségére legyenek, az emberi társadalom számos jótékony intézményét a gyöngédség, könyörület, szánalom érzetének köszönhetjük.

A családi érzelm igen összetett érzelm és az életben különböző alakot ölt azon állapot szerint, melyet életünkben elfoglalunk a családban, a melyből származunk és abban, melyet alapítunk. Még mielőtt mi magunk sikeresen cselekedhetnénk, szüleink cselekednek helyettünk és éreztünk.

Törekvésük, erényeik és munkásságuk hasznunkra válnak. Érezzük, hogy szeretnek bennünket és hozzá szókunk, hogy mást is szeressünk magunkon kívül. Miután a családnak ápolt és vezérelt tagja volt, maga is családfő lesz, kire a gyengébb tagok gondviselése száll.

Érzelmességünk törvénye, hogy sokkal inkább fűződünk azokhoz, a kikért cselekszünk, mint azokhoz, a kik értünk cselekszenek.

A családi élet férj és feleség számára a kölcsönös áldozatnak és készségnek folytonos iskolája. A hitestársi szeretet a kölcsönös hűség és bizalomnak, közös örömnök és bánatnak kútforrása.

A férj és feleség egymásnak szentelik minden törekvésüket s a házaselet boldogságának tüzhelye lelkök rokonulásában találja folytonos élesztőjét. Megáldva gyermekkel, szívük egész melegével csüggenek rajtok.

A szeretet érzelmeit a családi társaselet és a vérbeli rokonság szűkebb köréből gyakran átvisszük valamely polgártársunkra is, minthogy gondolkodás módja, érzülete, törekvései sok tekintetben a mienkkel megegyeznek.

Ezen lelki rokonságon és kölcsönös szereteten alapszik a barátság érzelme. Valódi barátság azonban csak önzetlen és nemes lelkek közt fejlődik. Aljas lelkek közt csupán ideig-óráig tartó érdekszövetkezet állhat fön.

A barátság azonban nem zárja ki azt, hogy egyben-másban eltérjenek s az egymáshoz baráti viszonyban állók

egymás hiányait és hibáit javítsák. Igazi jóbarátok nemcsak szóval, tanácssal, vigasszal segítik egymást, hanem áldozatra is készek. Különösen a megpróbáltatások és szerencsétlenségek napjaiban tűnik ki a baráti érzelem őszintesége.

A szeretetnek kifolyása a hála-érzet, mely akkor támad, ha belátjuk, hogy mások jót tettek velünk, s mi törekszünk azt hasonlóval viszonzni.

A tisztelet oly egyének iránt támad bennünk, a kik feladatukat az élet mindennemű viszonyában hiven betöltik. Erre nézve nem kívántatik, hogy az illető kiváló tehetségekkel birjon, mert azt nézzük leginkább, hogy munkáját lelkiismeretesen teljesíti-e? Tiszteljük azokat, a kik jót tesznek s a rosszak bekövetkezését megakadályozzák. Mennél ügyesebb valaki, mennél pontosabban teljesíti kötelességeit, annál inkább vonja magára tiszteletünket, s minthogy az ilyeneknek örömet engedünk elsőbbséget magunk felett, természetes, hogy a tisztelet a társadalmi viszonyok kellemesebbé tételére nagyban befolyik.

58. §.

Hangulat, kedély.

Az érzelmek s az azokból keletkezett hangulatok összegét kedélynek nevezzük. A kedély ép úgy mint a hangulat, derült vagy komoly irányu lehet, s mindkettőnek fokozatai lehetnek. Így a vidámság derűltséggé, boldogsággá, tomboló örömmé fokozódhatik. A szomorúság, mint kedvetlenség, életuntság jelentkezhetik. Az állandó hangulatok nyomai a testen is meglátszanak, mint arczkifejezés, testtartás, nevetés, sirás s több affélékben.

A kedély életfejlődése a léleknek azon külső benyomások és viszonyok iránti nagyobb vagy kisebb fogékonyságától függ, mely alatt az ember felnő és életét folytatja.

Valtozatos, sok kedv és szenvedés által zaklatott élet gazdagabb és bensőségteljesebb kedélyt fejleszt, mint ki-nek élete egyforma és nyugodt. Természet és sors közre-

működnek azon sokféle kedélyhangulat előállítására, melyeket közönyösségnek és türelemnek, elégedetlenségnek, személyeskedésnek vagy pedig állhatatosságnak, komorságnak és buskomorságnak stb. nevezünk.

59. §.

Az érzelmek felosztása tartalmuk szerint.

Az érzelmek felosztása kimeríthetetlen sokféleségük és sokszerű egymásba folyásuk miatt igen nehéz.

Mindamellett meglehet azokat különböztetni tartalmuk szerint természeti, széptani, értelmi, erkölcsi és valósi érzelmekre.

60. §.

Természeti érzelmek.

Ide tartoznak saját testünk sokféle állapotai, melyek tudatunkra jutnak, mint az egészség, betegség, vidámság és az izom és idegrendszernek azon általános könnyű izgultsága, milyent előszoktak idézni a gyaloglás-, táncz-, korszolázás- és lovaglásnak élénk erőfeszítései, nehéz munka után a jóleső nyugalom érzése, a veszély szerencsés leküzdése, mely uszás, mászás, vagy ugrás közben fenyegette az embert; valamely nyomás beálltának megszűnése, a szabad lég, a forró napra következő hűs est, a felindító fürdő. Ide tartozik továbbá a bágyadtság, a láz, az éhség, a szomjuság, a lélekzésnek elakadása stb. röviden minden öntudatunkra jövő, a szokottól eltérő életállapotok, természeti érzelmeknek tekinthetők.

Igy lesznek a testi állapotok eredeti, tiszta érzeteiből lassankint határozott kedv és fájdalom érzelmek, minekutána tájékozást nyer az ember testéről és ennek sokféle viszonyairól.

61. §.

A szépészeti (aesthetikai) érzelmek.

Azon lelki hangulatokat, melyek a szépnek és rútnek érzéki észrevétele által kedélyünkben támadnak aesthetikai érzelmeknek nevezzük. Tagadhatatlan, hogy természetes

fogékonyságunk és vonzódásunk van a szép iránt. Az utánzó és alakító tehetség már a kis gyermek játékaiban megnyilatkozik, később pedig egyre növekvő lelkesedéssel viseltetünk a természeti és művészeti szépségek iránt, sőt alkotó tehetséggel megáldva, ugyyszólván ellenállhatatlanul törekszünk a szépnek eszméjét érzéki kifejezésre juttatni.

Szépnek nevezzük mindazt, a mi alakja által tetszik. Az alaknak tetszetősége azonban azon alapul, hogy valamely benső gondolat, vagy eszme érzékelhető külső által találó kifejezést nyerjen szavakban, hangokban, vagy kellemes formákban. A szépnek megtestesült kifejezése tehát az érzékbeli és érzékfölötti összhangban található fel. Ezen oknál fogva, az aesthetikai érzelmek vegyesen érzéki és értelmi érzelmek. Az aesthetikai érzelem ott található fel, hol valamely eszme vele egybehangzó külső formában jut kifejezésre.

Ott azonban, a hol ezen összhang hiányzik, hol az eszme és az alak közt inkább aránytalanság mutatkozik, ott nem a szép, hanem a rút jelenik meg, a mi a nem-tetszés érzetét ébreszti bennünk.

Az egyszerű sem nem szép, sem nem rút. Az egyes hang, a matematikai pont, az egyes szín magukban véve szépségtelenül közönyösek. A szépnél nem szabad az egyes részeknek feltétlenül egyenlőknek lenniök, hanem különbözőknek s daczára ezen különbözőségnek, egy mással össze kell olvadniok, azaz egygyé kell válniok. Az összhangzás tehát megegyezés ott, hol ellenkezés lehetne. Mennél nagyobb az ellenkezés, mely a szép tárgyban kiegyenlítésre talál, mennél több rész iparkodik eredetileg egymástól távolodni, melyeket a műremek összhangzólag összefoglal, annál inkább lesz ezen megegyezés, mint szépség érezhető. Ha oly hangok, melyek eredetileg ellentétek, valamely accordban, vagy különböző accordok valamely hangegészben megegyezésre jutnak, az ellentétek ezen kiegyenlítése igen élénken fog előtűnni. Ezen alapszik a zenében a dissonantia feloldása, valamint az összeütközés megoldása a szépnek azon nemében, melyet tragikainak nevezünk.

Az alakoknál a méret-viszonyok határozók a szépzeti benyomás létrejötténél. Az építészetben például az oszlop-rendszer s az ivméret viszonyai. A költészetben egyéb összetéti viszonyok mellett a mérték viszonyai. stb.

Több összetéti viszony egyesítése egy nagyobb szépzeti egészszé csak akkor fog létesülni, ha ezen viszonyok nem össze-vissza, hanem valamely meghatározott terv, valamely eszme szerint olvadnak össze egy magasabb összetéti egységbe.

Rendesen meg szokták különböztetni a szépet s magasztost, mint két fő alakot, melynek ellentéteül tekinthető a rút és közönséges. Ezekhez azonban sokféle mellékalakok járulnak, melyek részint egyik, részint másik főalakhoz csatlakoznak.

A széppel rokon a kedélyes, kedves, bájos, tréfás stb. a magasztossal a nemes, méltóságteljes, ünnepélyes, tragikus stb. A szép érzete az érzéki frissesség és határozottság által van jellemezve s oly jelenségek által idézhető elő, melyek minden élénkségek és sokféleségek mellett is könnyen átláthatók, kidomborodottak, egységesek.

A széptani dolgok részint természeti jelenségek és tárgyak, tájakok, virágok, csillagos ég, tenger, zivatar stb. részint emberek művei: épületek, szobrok, képek, zeneművek, költemények stb.

A mi pedig az emberi jellemeket, cselekvényeket illeti, azok erkölcsi érzelmeket idéznek ugyan elő, de minden erkölcsi, egyszersmind szép vagy magasztos (nemeslelkűség, hősiesség, lelki nagyság.) Minden erkölcsitelenség egyszersmind rút, utálatos, közönséges (fősvénység, irigység, gyávaság, önzés, csuszás, mászás) stb.

Az aesthetikai érzet, melyen az emberi művelődésnek egy nagy része nyugszik, szerzi meg lelkünk legnemesebb élvezeteinek egyikét. Itt érzi magát az én teljes egészében úgy szellemi, mint érzéki oldalánál fogva. Ezért a szépzeti productió már rég időtől fogva tárgya az emberi törekvésnek. A művészet az ő teremtettségével iparkodik az életet megnemesíteni, a kedélyeket a nyers érzékiségtől elvonni, egy magasabb eszményi világ

élvezésére képesíteni. Elég példa van rá, hogy a művészet hatalma a legvadabb és legnyersebb kedélyt is képes megindítani.

Az aesthetikai érzet izlésnek is neveztetik főképen akkor, ha ez gyakorlatok által ki van művelve. A szépiészeti becslés tisztultsága képezi az egyes ember szépiészeti műveltségét.

A szépiének okadatolása a szépiészeti kritikában jön létre. E kritikának nem csak azt kell eldöntenie, hogy valamely tárgy szép-e vagy rút, hanem azt is ki kell mutatnia, hogy miért ilyen vagy olyan. Ez az által történik meg, hogy a szépiészeti összérzelmet felbontja elemi érzelmeire s az alapul szolgáló viszonyokat kimutatja.

Azonban ezen elemzés, melyet a kritikus és a műismerő a szépiészeti tárgy megbirásánál alkalmaz, épen nem feltétele a szépiészeti élvezetnek, ennek létrehozásához elegendő a pusztá érzéki felfogás. A nélkül, hogy a góth izlésű templom szerkezetének elméletét és tervét értenők, tetszésünket megnyeri, a hegyes iv kombinációival s a nélkül, hogy a zeneszerkesztés titkait csak sejtenők is, ép úgy létrejöhet bennünk valamely zenemű hallásánál a szépiészeti érzelem, mint a gondosan vizsgálódó műkritikusnál.

62. §.

Értelmi érzelmek.

Az ember lelke mélyében van egy oly ösztön, mely az igazságnak ismerete után vágyódik, az igaznak ismerete pedig nem egyéb, mint képzeink megegyezése a valósággal.

Értelmünknek minden haladása az igazság ismeretének tekintetében szellemi élvezettel és megelégedéssel jár. Ennek folytán az igazság szeretete, a nemes lelkeknek ezen sajátos törekvése, készíti az emberbarátot arra, hogy az igazságot, mint az emberiség közjavát terjessze, meggyökereztesse és megerősítse.

Az általános értelmi érzelem az, a mi tudományos ismereteink fokozatos gyarapodását és haladását kíséri.

Ezen érzelem új fogalmainknak és ítéleteinknek az előbb szerzett ismeretek tömegeivel való megegyezésen alapszik. Az új ismeretnek a régihez való fűződését, azaz megértését apperceptionnak nevezzük. E műszó ama elméleti működést jelöli, mely által korábbi fogalmaink segítségével az új ismeretet világosabban felfogjuk. Az apperceptió valójában nem egyéb értelmi tevékenységnél.

Mennél könnyebben megy végbe ezen apperceptió s mennél inkább tudjuk egybeolvasztani az új ismereteket a régiekkel, annál élénkebbek lesznek azon kedves érzelmek, melyek ezen jelenséghez fűződnek.

Ellenben mennél nagyobb újabb fogalmaink és ítéleteink ellenkezése azon egészszel, melyet előbb szerzett meggyőződéseink alkotnak, annál hevesebb kedvetlen érzelmek következnek be.

A kedvetlenség érzelme a legnagyobb fokot fogja elérni, ha régiek és megszilárdult képzet-tömegeink, melyek elméleti és gyakorlati meggyőződésünk alapelvei, módosíthatnak.

Az új képzeteknek rendkívül erőseknek kell lenniök, hogy azon harcban, melyet oly sok régi képzetünkkel kell kiállanunk, győzelmesek lehessenek. Ily eset fordul elő, ha valaki vallását vagy politikai irányát változtatja meg. A képzetek ily összeütközése csak nagy kedélyizgatottsággal mehet végbe.

Az értelmi érzelmek a képzetektől függnek, ennél fogva a képzetek minden sorsában osztoznak. A képzetek visszaidézésével lehetséges az érzelmek megújítása is, tehát érzelmi emlékezésről és érzelmi képzelésről is lehet szó; a képzelődés igen bő forrása az érzelmeknek.

A képzelődés sajátos érzelmi színezettel veszi körül az egyes tárgyakat azon mellékképzetek által, melyeket hozzájuk csatol, minek következtében ezen tárgyak majd gyönyörködtetőleg és lelkesítőleg hatnak ránk. A liget, az egyszerű kereszt az erdei magányban, vagy sziklacsucson elhelyezve, a viharos tenger, a rom, a temető, sajátos érzéseket sugallnak, mert ilyenkor képzelődésünk rendszeren szárnyra kell.

Az értelmi érzelmek által birjuk felismerni szellemi életünk sülyedését vagy emelkedését.

Ide tartoznak gondolataink világosságának, tisztaságának vagy homályosságának és zavartságának érzete, nem különben az a feletti örömréztet, hogy a sok fáradsággal kivivott belátás, egy feladat megoldása, ujeszmék, találmányok, fölfedezések, mennyiségtani és tudományos tantételek, találó elmésségek, mesterileg feloszlott skivitt beszédek és tárgyalások, tárgyszerű és logikailag sikerült tanalkotások a természet és lelki élet nagyszerű törvényszerűségében örömréztete, de viszont a visszatetszés érzetét szülik bennünk az eredménytelen szellemi erőfeszítések, meg nem oldott ellenmondások, sületlen elmésségek, szellemtelen és zavart előadások, ész nélküli állítások stb.

Az értelem az érzelmeknek közönséges mérséklője; az értelem az ő logikájával iparkodik fájdalmunkat enyhíteni, a midőn annak alaptalanságát vagy kikerülhetetlenségét bebizonyítja, valamint más részről az érzelmek lyrai lendületét s a lelkesülés és öröm mámorát ugyanazon logikával kellő mederbe szorítja.

A midőn tehát az értelem egy részről mint a szivdagályosságának szabályozója lép fel, ép ugy lesz más részről szerzője és teremője a csendes és nemes örömeknek, melyek az összhangzásnak és tervszerűségek belátásából fakadnak ott, hol az létezik s az összhangzás és tervszerűség létrehozásából ott, a hol nem létezik.

Mindazonáltal ezen összhangzásnak belátása és élvezése csak annak lesz lehetséges, a ki nem irtózik a többnyire elvont tárgyak birodalmában való kutatás fáradságától. Mennél tovább hatolunk előre az igaznak országában, annál inkább fog ezen értelem ugy nyilvánulni, mint buvárkodásunk öröme.

Ellenben ott, hol nézeteinkkel ellentmondáshajutunk, melyből kibontakozni nem vagyunk képesek, ott, hol meg nem oldott problémákat találunk, ott a kedvetlen értelmi képzelmekek nem fognak elmaradni. Ezen eset különösen a kételynél fordul elő.

Az erkölcsi érzelmek.

A jó az által különbözik a széptől, hogy a szépnek létrehozása korántsem tehető minden ember kötelességévé, a jó létesítésének kötelezettsége alól azonban egy ember sem vonhatja ki magát. Művésznak sem kell lennie minden embernek, de becsületesnek igenis mindenkinek kell lenni.

Hogy az emberben erkölcsi érzelmek jöhessenek létre, mindennek előtt szükséges, hogy szellemi művelődése által saját és mások akarati cselekvényeiről bizonyos világ és életnézet fejlődjék ki benne. Legalább némileg tisztában kell lennünk az iránt, hogy mi az emberi élet czélja és feladata.

Az ember erkölcsiségére nézve fölötte fontos, hogy az erkölcsi érzelmek iránt kedélyét mennél fogékonyabbá tegye, hogy így akarati cselekvésében hathatós támaszra tegyen szert.

Ezen fogékonytságot különösen nemes erkölcsi jellem példája által fejlesztetjük ki, mely jellemek az egyes erkölcsi eszméket mintegy testesítve állítják elénk s kedélyünket erkölcsi érzelmre ragadják.

Az emberi társadalom csak úgy állhat fen, ha annak tagjai cselekvéseik alkalmával nem csupán önérdeküket, hanem társaik érdekeit is szemük előtt tartják. Épen ezért kezdettől fogva úgy intézkedtek a társadalmak, hogy némely cselekvéseket megengedtek, másokat ellenben megtiltottak. A megengedett cselekvények elkövetését jutalmakkal, dicséretekkel mozdították elő, a meg nem engedettek elkövetését pedig gyalázattal, büntetésekkel igyekeztek megakadályozni. Így keletkezett az emberi cselekvéseknek jókra és rosszakra, erényesekre és bűnösökre való elkülönítése.

Kezdetől fogva azon igyekezett az emberiség, hogy oly törvényeket alapítson meg, melyek az egyes társadalmak fennállását biztosítsák. Ha a tolvajt, a gyilkost, a lázadót meg nem büntetnék, ha az igazságot, szavatartást,

becsületességet meg nem követelnék, akkor csakhamar felbomlanék minden társadalmi összeköttetés. Azonban erkölcsi törvényeinknek csak egy részét képezik azok a szabályok, melyeket ekként a hasznosság alapelveire vezethetünk vissza, mert a másik részök a társadalom tagjainak érzelmeiből, rokon- vagy ellenszenvéből vették eredetüket.

Azon cselekvényeket, melyek arra vonatkoznak, hogy a társadalom s annak egyes tagjai élet- és vagyonbiztonsága épségben tartassék, a törvény vagy annak végrehajtói, a tisztviselők teszik kötelezővé. Az oly cselekvények fölötti ítéletet vagy elbírálást, a melyek a társadalom tagjainak rokon- vagy ellenszenvéből keletkeztek, magok a társadalom tagjai teszik egymásra nézve kötelezővé akként, hogy az ellenök vétőket rosszaságukkal vagy egyenesen a kebelükből való kizárással sujtják. És végre ezen két büntetőhatalom mintájára önmagunkban is támad bíró, mely cselekményeinket vagy helyesli, vagy kárhoztatja: ez a lelkiismeret.

Az erkölcsi érzelmeket bennünk az emberi cselekedeteknek öntudatunkkal való viszonya hozza létre. A jónak és rossznak hatását felfogó öntudat lelkiismeretünkben nyilvánul, mely a jónak létesítését parancsolja, a rosszat tiltja s annyiban az erkölcsös magaviseletet köteleseggünké teszi. A jó lelkiismeret, mely magában véve a legtisztább örömeknek forrása, minden örömelevet fokoz, míg a gonoszság epét önt az öröm poharába.

A gyermek erkölcsi cselekvése akként kezdődik, hogy megtanul engedelmeskedni szülei, tanítói s környezete akaratának. Ez engedelmességre jutalmak és büntetések által szoktatják a gyermeket, a ki ez által lassankint megtanulja hogy minemű cselekedetének lesz gyönyör vagy pedig fájdalom a következménye. A tiltott cselekvények következményeitől való félelem kezdete a lelkiismeretnek. Később egyéb indító okok is hatnak közre, hogy a gyermek engedelmissége biztosíttassék t. i. a kebelében feljebb valói iránt támadt szeretet és tisztelet érzete, melynél fogva szintén fél attól, hogy némtetszésöket cselekedeteivel magára vonja. A szeretetből származó engedelmisség már maga-

sabb indító ok, mint a puszta büntetéstől való félelem. Végre pedig mikor már a gyermek fel bírja fogni a tiltott és parancsolt cselekedetek célját s azokat maga kielégíteni vagy helyeselni képes: erkölcsi nevelése befejeződött, mert ilyenkor önként, szánt szándékkal veti magát alá az erkölcsi törvényeknek. Az ember valami nagyot nem érhet el a tudomány, művészet és erény körében fáradság és erőfeszítések nélkül. Maga az erkölcsi szabály sem születik készen vele. Az ember csak hosszas élettapasztalások által jut a bölcsesség összhangzatos fejlődéséhez. Mennél fejlettebbek valamely népnek műveltségi viszonyai, annál nagyobb feladatok váraкоznak rá az erkölcsiség körében és annál több akadályba ütközik, az egyesek erkölcsi kiképzése, a mennyiben ugyanis a számtalan élvezet és szenvedély a gazdagság és szegénység közti merev ellentét, a létért és az élet javaiért való folytonos harcz a kedélyeket megzavarják.

64. §.

Vallási érzelmek.

A vallásos érzelem az emberi lélek legmagasabb fejlődési fokozata, mivel ennek tárgya a legmagasabb, melyet eszünkkel felfoghatunk, t. i. nem a világ egyes vagy összes tüneménye — hanem a világnak végoka Isten. Ezért történik azután, hogy bár a vallásos érzelem ép oly eredeti tulajdona lelkünknek, mint a szépség, erkölcsiség vagy igazság érzelme, mégis később kezd mutatkozni, mint amazok, mert akkorra sok mindent kell tudnunk a világról, mire annak végokához, az Isten eszméjéhez felemelkedni birunk. A vallásos érzelem egyuttal azt is tudatja velünk, hogy mi a világgal együtt teljesen ezen végok hatálmában állunk. E függés érzete vallássá lesz, mihielyt ismerő tehetségünket arra ösztönzi, hogy tiszta, világos fogalmat szerezzünk Istenről; akaró tehetségünket pedig arra indítja, hogy a megismert tökéletes fővalósághoz méltólag cselekedjünk. Minden vallás Istenről való tudat és egyuttal az ő akarata szerint való cselekvés. Az erkölcsiség és vallásosság egymást kölcsönösen kiegészítik — s egymásra nemesítőleg hatnak.

A vallásos érzelem mind e hajlamaink betetőzése, koronája. Legelőbb is a szépnek érzete és szeretete valójában nem egyéb mint egy ugyanazon törekvésnek változó alakja, mely az ideál és a legfőbb tökéletesség felé, azaz Istenhez vezet. A természet szemlélete, valamint saját eszméletünk is érezteti velünk, hogy erőnk alája van vetve egy végtelen hatalomnak és egyuttal hozzáfűzve és e hatalmat szintén „Isten“ néven tiszteljük. Ugy tűnik fel, hogy semmisem létesülhet másképp, mint az ő határozata és rendelése szerint és a világrend törvényeit, melyeknek nagyságát és fenségét alig sejtjük, az ő akarata titokszerű nyilvánulásának tekintjük. Azonban, bár tervét tökéletesen nem ismerjük, érezzük mégis, hogy jót cselekedve akaratának felelünk meg és szándékainak szolgálunk. E kettős viszony tudatából, mely bennünket véle egyesít, ellenállhatatlan vonzalom ered, mely gondolkozásunkat feléje irányozza. Megtalálni e vonzalmat a legvadabb népeknél is s mindég e kettős alakban nyilvánul, mint imádás (tisztelet) és imádság (kerelem).

Ha a vallásos érzület többi érzelmeinkkel egyesül, az valamennyit fokozza és emeli, mert minden gondolatunkat és minden erőnket a legfőbb, eszményi Jó felé fordítja, ki-nél erősen hisszük, hogy együtt van minden igazság, minden jóság és minden szépség.

Hazánknak egy kitűnősége, Kölcsey Ferencz Istenről a következőkben elmélkedik:

„Semmi sincs, a mi az emberi szívet annyira föl-emelhetné, következőleg az élet mindennapi jeleneteiben s a szenvedély és indulatok örök ostromában hozzáragadt szennytól annyira megtisztíthatná, mint az Istenség nagy gondolatával való foglalatoskodás, akár merre veted e temérdek mindenségben tekinteted, mindenfelől egy végtelen bölcs, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény jelenségei sugárzanak feled. A legmesszebb s legközelebb, legnagyobb és legparányibb alakban egyenkint és egyetemen leg lehetetlen célra sietést és célra jutást, származás és enyészetben, örök fentartási rendszert nem látnod. És ezen egység a milliom különféleségben e szakadatlan láncz, a

legnagyobbától a legkisebbik ugyanazon anyagok oly végtelenül változó, oly végtelenül sokféleképp alakuló vegyületek, e tömérdek hatás és visszahatás közt fennálló egyetemi nyugalom; a képzeletet meghaladó terjedtség és szám: oly tekintetek, mik az érző és gondolkodó embert ellenállhatatlanul magas körbe vonják fel.

S ha mindezek s az ilyenek szemlélete által e hatalom és értelem ideálja lelkedben fellobbant s ha e fellobbanás fénye tisztán állítja előnkbe annak tudását, hogy mindent, a mi vagy, a mivé lehetsz, mindent a mit gondolsz, érzesz, akarsz, cselekszel és éldelegsz, szóval egész lényedet, fentartásod s tökéletesülésed minden eszközeit egyedül e hatalmi és értelmi összehatásnak köszönheted: akkor fog fölébredni a csodálat, tisztelet és hála legmélyebb érzeteinek azon kimagyarázhatatlan vegyülete, mit emberi nyelven imádásnak mondanak.

65. §.

Az érzelmek fejlesztése.

A szülők és nevelőknek nagy gondot kell fordítaniok, hogy a növendékek érzelmeit helyes irányban fejlesszék, hogy idővel ezek képesek legyenek érzelmeiknek indító okait megfigyelni, mi által önismerethez jutnak s arra kell őket szoktatni, hogy az indulatoknak és szenvedélyeknek ne engedjenek uralkodó befolyást az ész felett.

Ismeretes, hogy képesek vagyunk vágyainkat mérsékelni, hajlamainkon uralkodni.

Szenvedélyes vágyak majdnem minden embernél fordulnak elő, a nevelésnek, megfontolásnak és az erkölcsi szabadságra emelkedésnek feladata az, hogy a szenvedélyeket megzabolázni tudjuk, mert a legtöbb szenvedély erkölcsi fegyelem hiányából keletkezik. A szenvedély szellemileg nem teljesen egészséges, minthogy a szenvedély képzetköre az egész tudatot uralma alatt tartja, a mihez még az ifjúságnak a nevelésben és oktatásban gyakran téves iránya is járul. Csak ha az emberi törekvésnek már jó eleve szilárd irányt mutattunk ki, a mennyiben az emberi jó és rossz tanulmányozása, az erkölcsi állapot kiképzése

és ennek akaratában s tétben nyilvánuló valósitása, ugy ismertetik el, mint mindennek közös feladata, csak akkor fogja nemünk azon nemességet és szerencsét elérni, a melyre képes.

A nevelés egyik főfeladata az embernek a szenvedélyekbe eséstől való megőrzése. Erkölcsi fegyelemhez való szoktatás korai engedelmesség által a szülők és tanítók irányában; valamint a társadalom törvényei, szabályai iránt.

Megedződés, mértékletesség, tulságos élvezetek kerülése és főleg pedig nemes és erkölcsi példákban gazdag képzetkörökkel való foglalkozás, megőrzi az embert a szenvedély csábjaitól. A szenvedély gyógyítása annál nehezebb, mennél mélyebb gyökeret vert a baj. Ha még valami segíthet, ugy ez a betegnek kiragadása azon képzetkörökből, melyek szenvedélyének alapját képezik, ha lehetséges más, a figyelmet és érdeket teljesen lekötő hatáskörbe való áthelyezés által.

Elég ennyi bizonyításul és figyelmeztetésül, mily fontossága van a szokásnak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az akaratról.

66. §

Az ösztön.

Az ösztön nem egyéb, mint hasznos cselekvések öntudatlan véghezvitele. Az ember, mint általában minden élő lény, a természettől erővel van felruházva, melyek mint olyanok nem szenvedőlegések, hanem tevőlegések és a gyermek önálló emberré valófejlődésének belső okát képezik.

Ezen öntevékenyen (spontán) ható erők ösztönnek nevezetnek.

A gyermeknél közvetlenül születése után fellép a táplálkozási, továbbá a mozgási ösztön. A gyermek vergődik,

kiált, gagyog, csuszni, járni, állani, beszélni tanul, mindezt az izom és csontrendszer erősödésének mérve szerint.

Minden élő s érző szerv működésre vágyik, hogy elvégezze a munkát, melyet szervezete és helyzete reá ró: e tényt testünkön könnyen megállapíthatni. Szemünk ösztönszerűen fordul a világosság felé, fülünket vonzza a hang.

A piczi gyermek keze, mihelyest valamely tárgyhoz ér, utána kap s a mennyire csak bírja, erősen fogja. Így van meg a madárban a repülés, a halban az uszás ösztöne, ily módon ösztöne az őroszlánnak a ragadozás, a lónak a futás, a vakondoknak a túrás, a bagolynak az éjjelzés és így tovább.

Mindenik állatnak meg van külön életmódja, meg vannak fentartására sajátos eszközeik; azért cselekszik mindenik a maga módja szerint, azért figyel a cselekvések csak azon egyik nemére, a melyre képes, nem vágyódva egyébre, csakis arra irányozva észrevétlenül minden iparkodását és végre is hajtja pontosan teljes tökéletességgel, a nélkül, hogy a cselekvésnél ismerné, mint mi e tétovázó kísérletezést és szándékos tökéletesítést. Így mindenik madárfaj fészket építve oly anyagot használ, melyhez legkönnyebben fér és oly helyen, mely leginkább megfelel az ő szervezetében rejlő életmódnak: az egyik faj, mely alacsony cserjéken, vagy bokrokban fészkel, rendesen mohból készíti fészket, mit mindig talál ott, a hol él és a mi valószínűleg rovarokat is tartalmaz táplálékául, a másik, mely lassu röptű, a földön, vagy a homokban fészkel, a magas röptű és messze látó sas, a legmagasabb sziklahasadékban rakja fészket.

Ily alapon érthető, miért oly számosak, miért oly különbözők, sajátosak, úgyszólván oly finomak és aprólékosak épen az állatoknál az ösztönök. Azért mert az állatfajok száma oly szertelen, mert mindenik fajnak, sőt a fajok mindenik változatának meg van a maga sajátos szervezete: hisz az egyik rovar lába sem hasonlít a másikéhoz, épen mint a hód védtagjai nem hasonlítanak a kutyaéihez, mint a különféle madaraknak se csőrük, se szárnyuk, se szemük nem egyforma stb.

De megérthető viszont, hogy az emberi nemben miért kevesebbek az ösztönök, mert helyökbé az értelem és a szándok kísérletei és javításai lépnek. Az ember keze nem szárny, se nem orrmány, hanem inkább szerszám, melylyel mindenféle munkát lehet végezni, a mi az értelem céljainak kivitelénél igen alkalmas eszköz.

Az ösztön nem akarat, mert hiányzik belőle a meggondoltság, szándékosság s a céltudatosság, az ösztönök nem értébecsülésekből és meggondolt elhatározásokból, hanem az eredeti természeti szükség benső kényszerítéséből származnak. Azok tehát magukban véve sem erkölcsi, sem erkölcstelenek, hanem csupán természetiek. A természettől nyert erőket nem kell tétlenségre kényszeríteni, mert míg a tétlen erők és ösztönök neki csak kint okoznak; az ember csak munkában talál megelégedést és szerencsét, mert az akarat legfőbb feladata, hogy az ösztönöket üdvös uton vezesse.

A megszokásnak is nagy fontossága van.

Megszokásnak nevezzük ama hajlandóságot, a mely működés mindenik ismétlődésnél erősödik. Így minden embernek kell innia és ennie, szervezete követelményeinél fogva, de nem minden ember kénytelen ugyan abban az időben enni és inni és ha gyomrunk nem szokhatja is meg soha, hogy ne egyék, ahhoz hozzá szoktathatjuk, hogy enni kívánozzék, az az ehetnék napjában kétszer, háromszor, sőt négyszer is, valamint, hogy többet vagy kevesebbet egyék.

Szükség, hogy járkáljunk, de a test hozzá szokhatik több vagy kevesebb mozgáshoz, ha aztán a kellenél kevesebbet mozog, nyugtalan, ha többet, ellankad. Senki sem lehet el teljesen alvás nélkül, de tény az, hogy a fölébredés szüksége azért áll be könnyebben bizonyos időben, mert ez időben már többször megesett rajtunk. E szerint jól mondják tehát, hogy a megszokás második természetünk, mely többé vagy kevésbé, hosszabb átmenetekben fűződik eredeti természetünkhöz s ez utóbbit bőviti, meghatározza, olykor-olykor tökéletesíti, javítja, de nem ritkán meg is rontja. Ez a hajlam nemcsak a testi működés

désben nyilvánul, könnyű felismerni az élő lények minden munkájában, érzelmeiben, értelmében, akaratában.

A megszokás igen sokat tehet értelmünk kifejtése és tökéletesbitésére nézve, mert az értelmesség az eljárási módoknak egész sorát követeli, melyeknél a feszült s jól irányult figyelem főfeltétele a haladásnak.

Az oly elme, mely gondolataiban villágossághoz és következetességhez szokott, nem fog tűrni semmiféle homályos pontot vagy hézagot elmélkedésében. Az emlékezet és a képzettársulás valóban csak a megszokás törvényének külön esetei, mert, hogy pontosan visszaemlékezhessünk eszméink közt oly kapcsolatokat kell létesítenünk, melyekhez értelmünk hozzá szokott, annál gyorsabban tanulunk, annál könnyebben tartunk is meg valamit, mennél jobban értjük azt, a mit tanulunk.

67. §.

A hajlam.

Ismeretes, hogy az ember hajlamai, nem csak szokásaival, hanem természeti tehetségeivel is összefüggnek.

Természeti tehetség alatt ugyanis mindazon bizonyos szervezeti feltételeket (előnyöket) értjük, melyek valamely tevékenységet előmozdítani képesek. A finom hallás, mely a legcsekélyebb zenge különbséget is felfogja, természeti tehetség a zenéhez. Mennél nagyobb tehát valamely ember természeti tehetsége valamely tárgyra nézve, annál könnyebben gyökerezik meg benne a hajlam hozzá, mert a természeti tehetség biztosítja a sikert s a sikerült tevékenység érzelme kívánatossá teszi az ismétlést. Ennélfogva a nevelésnél a természeti tehetségeket és hajlamokat különös tekintetbe kell vennünk. Az embernek azon hajlamai, melyek valamely kiváló természeti tehetségben gyökereznek, gyakran nagy erélyt és tartósságot tüntetnek fel. Az igazi festő festeni kénytelen, ha mindjárt csak szénrel is a falra, a zenésznek zenélni kell, a költőnek költöteni stb.

68. §.

A vágy.

A vágy oly tárgyak, tünetek és viszonyok után való törekvés, melyek által kellemes érzések idéztetnek elő. Azért van, hogy a vágy kedvetlen, a vágy kielégítése ellenben kedves érzelmekkel van összekötve.

Ha már most a vágyakat az ösztönökkel összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy az ösztönök eredeti és céljukat nem tudó, a vágyak és hajlamok ellenben céljukat tudó szándékos izgatásai az érzésképeseknek.

Valamely dolognak hiányát érzi az öntudat és ennek megszerzésére működik, mennél hevesebb a kívánság e hiány kielégítése után, annál erősebben uralkodik a törekvés lelkünkben a kielégítés felé.

A vágy a kívánt tárgyakat bizonyos érdekekkel veszi körül és bizonyos értéket tulajdonít nekik, mely érték, tekintettel a különböző személyek és időkhöz tartozó vágyak viszonylagosságára, maga is viszonylagos.

A szomjazó víz után vágyódik, az éhes étel után, az unatkozó multság, a fáradt nyugalom, a fősvény pénz, a fogoly szabadság, a buvárkodó ismeret után vágyódik.

Vágyaink annál erősebbek, mennél inkább irányulnak egy cél felé s mennél kevésbbé vannak sokaságuk és elmentettségük által kölcsönösen akadályozva. A nevelésnél jól fontolóra kell venni azt, hogy nagyon sok törekvés cél által a nevelendő erejét szét ne forgácsoljuk vagy tehetetlenné ne tegyük. Nagy dolgok csakis a törekvés összpontosítása által jöttek létre. Példa: A Suezi-csatorna. A nemzetgazdaságban nagy szerepet játszik a munkafelosztás.

Az ember, a ki ismerő-képességgel van felruházva, természeti törekvésen kívül, még olyan törekvéssel is bír, mely valamely értelmileg megismert jóra is irányul. A vágyó tehetőség működései kétféle irányban nyilvánulnak, egyrészt t. i. azt törekvésünk elérni, a mit magunkra nézve jónak hiszünk, másrészt a mi rossznak tűnik fel előttünk, igyekszünk magunktól elhárítani.

E szerint a vágyótehetségnek végső célja: a jó.

Törekvésünk, vágyódásunk tárgyát a jót első sorban magunkra vonatkoztatjuk, vagyis csak olyanra szoktunk törekedni, a mi akár egyenesen, akár közvetve a magunk javára szolgál.

Az ember természeti törekvése különösen három cél elérésére irányul: önfentartásunkra, tökéletesülésünkre és boldogulásunkra. Első a lét, vagy önfentartásunkra irányuló természeti hajlam.

Minden ember szereti az életet s természetüknél fogva mitől sem irtóznak jobban, mint a haláltól.

A tökéletesedés hajlama abban áll, hogy testi erőinket és lelki képességeinket lehetőleg fejleszteni iparkodunk. Természetüknél fogva igyekezünk ismereteinket gyarapítani. Nem kevésbé élénken nyilatkozik meg az erkölcsi jóra való hajlamunk, mihelyt lelkiismeretünk felébred s a jó és rossz között tudunk különbséget tenni. A szép iránt szintoly természetes fogékonyságunk van.

Végre összes természeti törekvésünk közt legjelentékenyebb az, a mely boldogulásunkra irányul. Legfőbb célunk a boldogság elérése s azért minden ember, a ki öntudatosan és szándékosan cselekednék ellene.

69. §.

Az akarat.

Az akarat abban nyilvánítja munkásságát, hogy az adott körülmények közt belső eltökélésből szánja el magát valamely cselekvényre. Az önelhatározás ezen tényét azon tudat kíséri, hogy ugyanazon körülmények között másképp is cselekehattünk volna. A mint valamely lény nem követve többé vakon érzelmi mozgalmait, föleszmél, számba veszi szükségleteit és eszközeit: meg is szűnik ösztönszerűen cselekedni és elmélkedni kezd különböző szükségletein és kielégítések legjobb módja fölött; összeveti egymás közt e módokat, tétováz, kísérel, majd határoz, cselekedni akar; végre cselekszik, saját fogalmai, ítélete és elmélkedésének vegyes hatása alatt, esze utasítása szerint; ekképen tetté válik az akarat.

Az akaratí tevékenység mindvégig okadatolt cselekvés, azaz olyan, melynek egyes mozzanatai okilag összefüggnek s egy közös eredmény létesítésére czéloznak.

Ezen összefüggésnek két főtagja van: az egyik a czél (az akarat), a másik az eszköz, (a tett)

Akaratunknak az érzéki vágyakra gyakorolható nagy befolyásából önként következik, hogy erkölcsi feladatunknak arra kell irányulnia, hogy akaratunk uralkodjék érzékiségünk fölött.

Az a természetszerű, hogy az alsóbbrendű lelki képesség legyen a felsőbbrendűnek alávetve, nem pedig megfordítva.

Nyilvánvaló tehát, hogy az eszes törekvésnek kell uralkodni az érzéki fölött.

A helyesen gondolkozó ember életének az ész a kormányzója; az akaratnak viszont az alatta álló érzékiséget kell hatalma alá hajtania.

Mivel azonban természetünknel fogva akaratunk is hajlandó az érzéki jóra, azért gyakran megtörténhetik, hogy olyasmit kívánunk, a mi az ész követelményeivel ellentézik. Érzéki megismerésünk ugyanis jónak tűntethet fel oly dolgot, a mi csak pillanatnyi érzéki élvezetet okoz, de értelmi belátásunk szerint inkább kárunkra van, semmint javunkra. E nemű kívánságaink tehát koránt sem természetellenesek, csak hogy akaratunknak résen kell állnia, hogy érzékiségünket legyőzze; mert ha enged és meghajlik előtte, akkor maga is ellenkezésbe jut az ész követelményeivel; s akkor ugyancsak igazában felbomlik bennünk az erkölcsi rend és a szellemi egyensúly. A rossz akkor támad, ha gyöngé és bátoratlan akaratunk érzékiségünkkel nem száll sikra.

Néha megtörténik, hogy egyszerre több, egymással ellenkező vágyunk támad, ekkor egy darabig ingadozunk, hogy melyiket tegyük meg.

Ilyenkor mérlegeljük az indító okokat, melyik fontosabb ránk nézve, vagy melyik von kellemesebb következményeket maga után. Az ily mérlegelést megfontolásnak nevezzük.

A megfontolás hosszas tapasztalat vagy nevelés eredménye. Kis gyermek s tudatlan, tapasztalatlan ember a jel-
lennek benyomása alatt rögtön cselekszik, ellenben mennél
tapasztaltabb és tanultabb valaki, annál hosszabban fon-
tolgat, de annál valószínűbb is, hogy célszerűen határoz.
Valamely cél, mint önnön magáért kívánatos jót s az
elérésére szolgáló eszközöket, mint ilyeneket egyedül eszünk-
kel foghatjuk fel; mert elvont fogalmat és viszony-képzetet
csak gondolkodó elme alkothat. Világos ebből, miért ne-
vezzük az akaratot eszes törekvésnek s az állatnak miért
nem tulajdona az akarat, hanem csupán az embernek.

Az akarat erélye, mely tetszésünkkel oly gyakran ta-
lálkozik, csakis gyakori kísérletek és akaratí tettek által
szerezhető meg s bizonyos megedződést tételez fel, ellen-
tétben a mai napság oly gyakori elpuhultsággal, melyen
minden nagyobb és nehezebb vállalat hajótörést szenved.
Az akarat erélye megköveteli a lélek uralmát a test moz-
gásai fölött, a mi a gyermekkorban kezdődő és soha véget
nem érő gyakorlás és fejlesztés által válik lehetővé.

Mint hogy a testtagok mozgásához izomérzetek is tár-
sulnak, ennél fogva az izomérzetek nagyban támogatják
a célirányos mozgásokat s csak is az izom segítségének
nagy mérvű begyakorlása által válik lehetségessé azon
virtuozitás, melyet pld. kitűnő zenészeknél vagy egyéb
művészeknél tapasztalunk s melynek megszerzése, a legtöbb
esetben számos évet vesz igénybe. Ép úgy, miként a gyer-
mek megtanulja az első nyers fogásokat, úgy tanulja meg
az ember később a toll, az ecset, a véső, a hegedűvonó
alkalmazását is, de csak lassankint és fokozatosan.

Az akarat pontosabb meghatározásánál következőket
szoktunk megkülömböztetni: először is a kényszerű cselek-
vést, ha valamely külső erő határoz tette, az akarat haj-
landósága ellenére, másodszor a szabad akaratot.

Csak hogy akaratí szabadságunk fogalmát nem kell
összetévesztenünk a határtalan szabadsággal; mert nagy
fontákság volna azt következtetnünk, hogy mivel akaratunk
választása szabad, ennél fogva tehát mindenki az teheti, a
mit akar, vagyis, hogy az ember minden cselekvése tekin-
tetében teljesen független.

Korántsem. Akaratunk végrehajtása, szándékaink megvalósítása nem kizárólag önnön elhatározásunktól függ, hanem külső viszonyainktól is. Mert a társadalmi állás, melyben vagyunk, kedvező, vagy kedvezőtlen körülményeink, a gazdagság vagy szegénység s több effélék nagyon is megszabják tevékenységünk külső eszközeit.

A szabad akarat tulajdonképen abban tetőzik, hogy az adott körülmények között, irányozhatjuk akaratunkat a követendő tette nézve, vagy az erkölcsi jónak követelménye szerint, vagy pedig engedve érzéki kívánatainknak, túl tesszük magunkat az erkölcsi követelményeken. Első esetben érezzük erkölcsi becsünket s eszünk méltánylásával találkozunk, második esetben akaratunk gyengesége és lelki ismeretünk háttérbe szorítása áll elő.

A szellemi élet és annak uralma azonban fáradtság nélkül el nem érhető: mert anyag és szellem, természet és erkölcs között, a küzdelem nehéz és mindennapos.

Akaratunkat e szerint, mint minden egyéb testi és lelki erőnkét fejleszthetjük és tökéletesbithetjük.

A szokás törvénye értelmében mennél gyakrabban és nagyobb erővel áll ellent akaratunk a csábító kísértéseknek, annál inkább nagyobbodik akaratunk szilárdsága s ez által egyszersmind erősbitjük szabadságunkat s önuralmunkat. Viszont pedig mennél gyakrabban engedünk érzékiségünknek, annál inkább meggyengül akaratunk ereje, azaz önállósági képességünk; akaratunk többé nem parancsol, hanem engedelmeskedik, míg végre szenvedélyeink rabjaivá leszünk s azok szolgátságába jutunk. Látni való, hogy csak akkor vagyunk igazán urai tetteinknek, ha a lelki ismeret szavára hallgatva s az erkölcsiség törvényeit követve arra törekszünk, hogy az ész vezérlete alatt cselekedjünk.

70. §.

A jellem.

A jellem gondolkozásunknak és mindennemű ténykedésünknek bizonyos meghatározott elveket követő állandó iránya, melyet kiki maga szerez meg magának akarata erejével. Jellemesnek ennélfogva azon embert szoktuk nevezni,

aki oly uralmat szerzett önmaga fölött, hogy minden tevékenységével következetesen egy fő célra törekszik, a kit a cselekvésre való elhatározásában semmiféle kísértés meg nem tántorít. Sajátlagos értelemben jellemesnek csak azon embert szoktuk nevezni, a kit minden tetteben a józan ész elvei s a vallás és erkölcsiség törvényei vezérelnek.

Ezzel ellentétben a jellemtelenség az akarat ingatóságában áll, melynél fogva valaki folyton változtatja nézeteit és nem szilárd meggyőződése, hanem a körülmények szerint határoz, majd így, majd úgy, sokszor egész ellentétesen cselekedve.

Az erkölcsi jellem a lelki fejlődésnek legfőbb célja és legtökéletesebb alakja. Ez oly cél, melyre az embernek egész életén keresztül törekednie kell. Mennél jobban ismerjük valakinek jellemét, annál könnyebben megmondhatjuk már előre, miként fog az illető egyén bizonyos körülmények között cselekedni.

A megfontolás két fájával ismerkedtünk meg, t. i. az elméletivel az ítélethozásnál s a gyakorlatival, az önelhatározásnál. Amaz által az ítélet alanya határoztatik meg, valamely állitmányra nézve, emez által pedig az én valamely akaratra nézve.

Ítéleteink által fogalmakat létesítünk, melyek szintén újabb megfontolás alá vethetők, a mennyiben kölcsönös viszonyukat ítéletek által iparkodunk megállapítani. A fogalmaknak folytatólagos összehasonlítása által a *legfőbb* (elméleti) fogalmakhoz jutunk, melyek mint elméleti gondolkodásunk legfelsőbb szabályozói, eszméknek neveztetnek. A mennyiség és szám, az anyag és erő, az Isten és természet, a létalap és jelenség ily felsőbb fogalmak.

A gyakorlati megfontolás meg a legfőbb elvekhez vezet, melyek mihelyt megállapittatak, akaratunk föltétlen helyességét vagy helytelenségét mutató alapképezetek alakját öltik fel.

Ezen legfőbb alapfogalmakat, melyek akarati elhatározásunkat ép úgy vezérlik, mint az elméleti eszmék ítélethozásunkat, gyakorlati eszméknek nevezhetjük. Igazság, méltányosság, jóság, tökéletesség, gyakorlati eszmék. Az eszmék létesítésében az ő legfelsőbb működését végzi lelünk s mint ilyen észnek mondatik.

UTÓSZÓ.

A tapasztalati lélektant tárgyazó tankönyvek a gymnasium VII. és VIII. osztályainak fiu növendékei számára vannak írva. A gymnasiumban még külön a tanár is magyarázza a lélektant és arra törekszik, hogy ezen elvont tantárgyat a mennyire csak lehet, érthetővé tegye növendékei előtt.

A nőknek azonban, mint az előszóban is kifejtettem, olyan tapasztalati lélektanra van szükségük, a mely egyszerű, könnyen érthető modorban van írva, hogy azt otthonukban másnak segítségével nélkül is jó sikerrel tanulmányozhassák.

Miután az „Országos Nőképző Egyesület“ választmánya engem egy ilyen könyvnek szerkesztésével bizott meg, több lélektant áttanulmányoztam és nem haboztam mind azt, a mit kitűzött czéломhoz megfelelőnek találtam — az előszóban felsorolt írók műveiből — nagyobb terjedelemben is átvenni, azon biztos reményben, hogy szerzőik — a czélt tekintve utólagosan is készséggel beleegyeznek ebbe. Hisz nekem nem lehetett ambitíom, hogy eredeti tudományos munkát írjak, ehhez képességet nem érzek, de a fent jelölt czélt elérni forrón óhajtottam, ha ez sikerülne, boldognak érezném magamat. Meg vagyok arról győződve, hogy czéлом elérésére mindazon szerzők örömmel nyújtanak nekem segédkezet.

Özv. Veres Pálné

szül. Beniczky Hermin.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3

Bevezetés.

1. §. A lélektan beosztása	7
2. §. Oka és kezdete a tudásnak	7
3. §. A tudomány	8
4. §. Tehetség a vizsgálódásra	9
5. §. Az önismeret	10

ELSŐ RÉSZ.

A lelki életről általában.

6. §. Az ember mint szerves egység	11
7. §. Embertan	11
8. §. Az emberi test alkatrészei	12
9. §. Szerves testek, szervetlen testek	12
10. §. Az élet	13
11. §. Az életerő	14
12. §. Az életerő különféle jelentőségei és fokai	15
13. §. Az öntudat	16
14. §. Az öntudat fejlődési fokai	17
15. §. A lélek szerve	18

MÁSODIK RÉSZ.

A lelki élet különféle nyilvánulásai.

Első szakasz: Az érzéki észretevés.

16. §. A lelki élet nyilvánulásai	22
17. §. A sarkalatos tehetségek egymásköztli viszonya	23
18. §. Ismerés. Érzés. Akarat	23
19. §. Az érzéki észrevétel feltételei. Az érzékszervek szemlélet	24
20. §. Az érzés	25
21. §. Az érzékszervek	28

	Lap
22. §. Az érzékek száma	28
23. §. A gépileges érzékek, érzés-Tapintás	29
24. §. A vegytani érzékek. Izlés-Szaglás	30
25. §. Az erőművi érzékek. A hallás	31
26. §. Folytatás. A látás	34
27. §. Az érzékek szerepe az ismeret terén	37
28. §. Az érzéki észrevételek közös alakja	39

Második szakasz: Emlékezet.

29. §. A gondolkozó erő	41
30. §. Az emlékezés	41
31. §. A visszaemlékezés	42
32. §. Az emlékező tehetség tulajdonai s fejlesztés módja	42
33. §. A figyelem	43
34. §. Az eszmetársulás	44

Harmadik szakasz: Képzelem.

35. §. A képzelő erő Phantasia	45
36. §. A képzelő tehetség becse	48

Negyedik szakasz: Értelem.

37. §. Az értelem munkásságáról általában	50
38. §. A fogalom	51
39. §. Az elvonás és az általánosítás.	52
40. §. A beszéd	54
41. §. Az ítélet és elmélkedés	56
42. §. A következtetés	57
43. §. Az ítélet igazsága	59
44. §. Inductió és Deductió	60
45. §. Az értelem művelése	62

Ötödik szakasz. Ész.

46. §. Az ész, mint az eszmék tehetsége	63
47. §. Az eszme és az eszmény	65

HARMADIK RÉSZ.

A lelki élet állapotváltozásairól.

Első szakasz: Az érzelmekről.

48. §. Az érzelmekről	68
49. §. Öröm és vigáság	70
50. §. Szomorúság és bánat	70
51. §. A félelem vagy rettegés	70
52. §. A harag	71
53. §. Indulat	71
54. §. Szenvedély	72

	Lap
55. §. Önzési érzelmek	74
56. §. A rokon- és ellenszenv	75
57. §. A gyöngédség és szeretet	77
58. §. Hangulat és kedély	79
59. §. Az érzelmek tartalmuk szerint	80
60. §. Természeti érzelmek	80
61. §. A szépirodalmi érzelmek	80
62. §. Értelmi érzelmek	83
63. §. Az erkölcsi érzelmek	86
64. §. Vallási érzelmek	88
65. §. Az érzelmek fejlesztése	90

Második szakasz: Az akaratról.

66. §. Az ösztön	91
67. §. A hajlam	94
68. §. A vágy	95
69. §. Az akarat	96
70. §. A jellem	99

Utószó.

